

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

İSMAYILOV ƏVƏZ RAUF OĞLU

**“MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT BÖRCÜNÜN İDARƏ
OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı :

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər: i.e.d., prof.:

M.X.Həsənlı

**Magistr programının
rəhbəri: prof.**

A.M.Kərimov

**“Maliyyə” kafedrasının
müdiri: i.e.d., prof.**

M.X.Həsənlı

BAKİ - 2015

MAGISTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu:

Müasir şəraitdə dövlət borcunun idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi

	GİRİŞ	2
I FƏSİL	DÖVLƏT BORCUNUN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	5
1.1.	Bazar iqtisadi sistemində borc münasibətlərinin yaranma səbəbləri və onun iqtisadi sistemin inkişafına təsiri	5
1.2	Dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin və borc münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi.....	18
II FƏSİL	MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ OLUNMASININ TƏDQIQI.....	37
2.1.	2.1. Müasir şəraitdə borc öhdəlikləri və dövlət borclarının ödənilməsi problemləri.....	37
2.2.	2.2. Davamlı iqtisadi inkişafa dövlət borclarının idarə olunmasının təsirinin qiymətləndirilməsi.....	52
III FƏSİL	DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.....	66
3.1.	3.1. Dövlət borcunun idarə olunmasının proqnozlaşdırılması....	66
3.2.	3.2. Dövlətin borc siyasətinin səmərəli fəaliyyətinin perspektivləri.....	77
	NƏTİCƏ.....	86
	ƏDƏBİYYAT	88

Резюме

Summary

Magistrant: _____
(A.S.A)

Elmi rəhbər: _____
(A.S.A)

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə inkişaf səviyyəsindən asılı olmaya-raq dünyanın bütün ölkələri bu və ya digər səviyyədə dövlət borcuna malikdirlər. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda borc, xüsusən də dövlət borcu dedikdə ağır iqtisadi və sosial problem kimi xarakterizə edilir, beləliklə bütün hallarda dövlət borclanması arzuolunmaz sayılır. Əslində isə reallıq və həqiqət tamamilə bu fikirlərə ziddir.

Dövlət borclanması iqtisadi siyasətin o cümlədən, maliyyə siyasətinin tərkib hissəsidir. Doğrudur bütün hallarda borc, eləcə də dövlət borcu dedikdə öhdəlik başa düşülür. Lakin, hər hansı subyektin, o cümlədən dövlətin müəyyən müddət ərzində öhdəliklər daşması hələ problemin olmasından xəbər vermir. Bu öhdəliklər o zaman ağır problemlərə çevrilir ki, onların vaxtlı- vaxtında icrası həyata keçirilmir.

Müasir dünyada dövlət borcları hər bir ölkənin maliyyə siyasətində mühüm yer tutur. Belə ki, bir tərəfdən, beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sıx münasibətlər yaranır, digər tərəfdən daima bu ölkələrdə dövlət qiymətli kağızlar bazarı formalaşır və genişlənir. Beləliklə, bütün bunlar dövlət borcu münasibətlərinin əhatəsini genişləndirir və dövlətin maliyyə sistemində onun rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu səbəbdən də, həm global miqyasda, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində dövlət borcu münasibətlərinin dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Dövlət borcunun idarə edilməsi problemləri də müasir iqtisadi elmin aktual mövzularından birini təşkil etdiyindən onun məzmun və mahiyyətinin öyrənilməsi zərurəti artmışdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti: Müasir şəraitdə dövlət borcundan səmərəli istifadə edilməsi, onun müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi və bu sahədə müəyyən tarazlığın saxlanması məsələləri tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmiş və edilməkdədir. Yeni iqtisadi münasibətlərinin yaranması, səmərəli borc siyasətinin həyata keçirilməsi kimi aktual problemlər dünyanın görkəmli alimlərinin, o cümlədən ölkə iqtisadçılarından da M.X.Həsənlı, D.A.Bağırov, E.M.Sadıqov, A.M.Kərimov, B.Ş.Qurbanov, F.T.Quliyev, X.N.Kazımlı, A.Babayev, H.V.Allahverdiyev,

R.T.Həsənov, S.M.Məmmədov, S.I.Səttarov, B.A.Xankişiyev, Ş.Ş.Bədəlovun elmi əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Yeni iqtisadi münasibətlərinin formalaşması, dünya iqtisadi sistemində baş verən dəyişikliklər bu mövzunun vaxtaşırı olaraq tədqiq edilməsi zəruriliyini yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: «Müasir şəraitdə dövlət borclarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi» mövzusunda tədqiqatın aparılmasının əsas məqsədi müasir maliyyə münasibətləri şəraitində dövlət borcunun strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi, dövlət borcunun idarə edilməsi mexanizminin formalaşması, bu sahədəki qanunvericilik bazasının əsaslarını və təkmilləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını öyrənməklə onun mahiyyətini və elementlərini aydınlaşdırmaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıda sadalanan vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- dövlət borcunun iqtisadi mahiyyətinin tədqiqi;
- müasir şəraitdə borc münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi yollarının araşdırılması;
- dövlət borcunun həcmi ilə makroiqtisadi göstəricilər arasında asılılığın təhlil edilməsi;
- müasir şəraitdə borc öhdəliklərinin ödənilməsi mexanizminin qiymətləndirilməsi;
- dövlət borcunun səmərəli idarə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmetini dövlət borcunun idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsi, **obyektini** isə dövlət borcları təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin elmi-nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadçıların bu sahədəki əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Dövlət borcu haqqında», «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan

Respublikasının Qanunu, tədqiqat mövzucu ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarları və Respublika Prezidentinin fərmanları, hökumətin sərəncamları, digər hüquqi normativ sənədlər təşkil edir. Tədqiqat işində müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, dinamika və s. kimi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası kimi Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsinin materiallarından, hesabat sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət borcu iqtisadi anlayış kimi mahiyyəti açıqlanmış, yaranma zəruriliyi araşdırılmış, və xarici maliyyələşmə mənbəyi kimi rolu müəyyən edilmişdir;
- borc öhdəliklərinin həcmnin inflyasiya prosesinə təsiri təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir;
- müasir şəraitdə Azərbaycanda dövlət borclarının ödənilmə mexanizmi araşdırılmışdır;
- dövlət borcunun idarə olunmasının proqnozlaşdırılması istiqamətləri araşdırılmış və inkişaf perspektivləri müəyyənəndirilmişdir.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. DÖVLƏT BORCUNUN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Bazar iqtisadi sistemində borc münasibətlərinin yaranma səbəbləri və onun iqtisadi sistemin inkişafına təsiri

Dövlətin borclanmasında əsas rol oynayan cəhətlərdən biri də onun öz üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək zərurəti olmuşdur. Dövlətin meydana gəlməsi ilə onun xərclərinin maliyyələşdirilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. İlk öncə «dövlət büdcəsi» kateqoriyası yaranmışdır və dövlət öz xərclərini bu mənbə hesabına maliyyələşdirmişdir. Lakin dövlət anlayışı daha da inkişaf etdikcə, dövlətin funksiyaları genişləndikcə, bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün daha çox vəsait lazım olmuşdur. Nəticədə dövlət bu məqsədlə vəsaitlərə olan ehtiyacının təmin edilməsində «vergi yığımlarının» təsir miqyasının, imkanlarının tükənməsi problemi ilə qarşılaşdığı zaman, alternativ kimi borc resurslarına üz tutmuşdur. Nəticədə dövlət borcu anlayışı, kateqoriyası meydana gəlmişdir.

Dövlət borcunun meydana gəlməsinin ilk mərhələlərində o, mahiyyəti etibarilə makroiqtisadi funksiya həyata keçirmişdir. O zamanlar dövlət strukturlarında olan monarxlar dövlət borcundan cəmiyyətə vergi təzyiqi vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Artıq tədricən orta əsrlərdə dövlət borcu və vergi sistemi «borcların əvəzlənməsi»nin özünəməxsus bir iqtisadi sistemi kimi formalaşmışdır. «Borcun əvəzlənməsi» dedikdə, yəni bunu belə başa düşmək olar: «çox vergi – az borclanma», «az borclanma – çox vergi».

Lakin cəmiyyət, iqtisadi sistem inkişaf etdikcə, dövlətin funksiyaları genişləndikcə, dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi-maliyyə siyasəti təkmilləşdikcə, iqtisadi kateqoriya kimi bu proseslərdə dövlət borcunun da rolu artmağa başlamışdır. Və artıq o, makroiqtisadi proseslərə təsir vasitəsinə çevrilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi sistemdə struktur islahatlarının həyata keçirilməsi zərurəti və bu məqsədlə maliyyə vəsaitlərinə yaranan tələbat dövlətin bu istiqamətdə yaranan xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə maliyyə mənbələrinin

tapılmasına ehtiyac yaradırdı. Yenə də burada dövlət iki seçim qarşısında qalırdı: ya vergi yükünü, vergiləri artırmaq, ya da borc almaq. Yəni qarşıya çıxan əlavə xərclərin maliyyələşdirilməsində büdcənin öhdəsindən gələ bilmədiyi məbləğin borc vəsaitləri hesabına təmin edilməsi. Və beləliklə də, dövlət borcu dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi, eləcə də sosial-iqtisadi problemlərin həllində çox əhəmiyyətli bir alətə çevrildi. Təsadüf deyil ki, dövlət borc alətləri bazarı müasir dünyada iqtisadi sistemin mühüm indikatorlarından biri kimi çıxış etməkdədir.

Dövlətin borc münasibətlərinin formalaşması hər bir ölkənin maliyyə siyasətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin borc münasibələrində bir tərəfdən, beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sıx münasibətlər yaranır, digər tərəfdən gündən-günə bu ölkələrdə dövlət qiymətli kağızlar bazarı formalaşır və genişlənir. Bütün bunlar dövlət borcu münasibətlərinin əhatəsini genişləndirir və dövlətin maliyyə sistemində onun rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məhz bu səbəbdən də, həm global miqyasda, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində dövlət borcu münasibətlərinin dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.

Daxili maliyyə bazarında dövlət istiqrazlarının yaranması, daxili və xarici dövlət borclarının idarə edilməsi, maliyyə bazarına yeni emitentlərin çıxması üçün zəruri alətlərin seçilməsi problemləri kifayət qədər aktualdır. Aydın ki, maliyyə böhranının əsas səbəbkarı dövlət borclanma bazarı deyil, cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəsiz istifadəsi və tarazlaşdırılmış borclanma proqramlarının olmamasıdır.

Büdcə siyasətinin seçilməsində dövlət borcu problemi yalnız keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün deyil, həmçinin, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün də aktual olaraq qalmaqdadır. Əksər avropa ölkələrinin integrasiyaya və vahid pul siyasətinin həyata keçirilməsinə can atması ilə əlaqədar olaraq aparıcı iqtisadçılar büdcə kəsiri, inflyasiya və dövlət borcu sahəsində mövcud vəziyyətləri tədqiq edirlər.

Büdcə siyasəti sahəsindəki yeni nəzəri tədqiqatlarla möhkəmlənən dövlətlərarası müqayisələr hazırkı mərhələdə tarazlaşdırılmış borclanma proqramlarının hazırlanması, dövlət borcuna xidmət, cari borc problemlərinin həlli üçün zəruri alətdir.

Dövlətlərin əksəriyyəti büdcə kəsiri və bununla əlaqədar olaraq dövlət borcla-

rının artması problemi ilə üzləşirlər. Dövlət borcunun səviyyəsinin sürətli artımı və bu artımın iqtisadiyyata mənfi təsirinin aradan qaldırılmasının qeyri-mümkünlüyü yaranmış mövcud vəziyyətin səbəblərini dərinlən təhlil etməyi və dövlət borcunun idarə edilməsinə yeni yanaşma metodlarının axtarılmasını zəruri edir.

Məlumdur ki, borcun iqtisadi sistemin inkişafına təsiri ilə bağlı iqtisad elmində formalaşmış birmənalı mövqe yoxdur. Eyni zamanda, borc amili və iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqənin özü də olduqca mürəkkəbdir. Bu problemə yanaşmada həm klassik, həm də müasir iqtisadi məktəblərin baxışları, mövqeləri də fərqli olmuşdur. Belə ki, klassik məktəbin nümayəndələrinin yanaşmalarına görə, dövlət borcu tənzimləyici vasitə kimi deyil, məhz maliyyə funksiyasını yerinə yetirməlidir. A. Smit borc vəsaitlərinin cəlb olunması yolu ilə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini milli sərvətin, millətin gəlirlərinin azalmasına səbəb olan, kapital yığımına imkan verməyən və vergi yükünü artıran bir cəhət kimi qiymətləndirmişdir. Dövlətin borc yükünün artması qeyri-əlvərişli iqtisadi mühit formalaşdırmaqla, iqtisadi sistemin səmərəliliyini azaldır və düzgün, tam məlumat əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

XIX əsrin sonlarında klassik məktəbin nümayəndələrindən biri olan A. Vaqner dövlət xərclərinin kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirilməsinin əsas prinsiplərini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, dövlətin daimi xərcləri vergilər hesabına, fəvqəladə vəziyyətlərlə bağlı yaranan xərclər isə əsas etibarilə dövlət borcları hesabına maliyyələşdirilməlidir. Keynsin nəzəriyyəsində dövlət borcu iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təsir vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, büdcə kəsiri iqtisadiyyat üçün ağır nəticə deyil, əksinə, iqtisadi sistemin fəaliyyətini stimullaşdıran bir vasitədir. C. Keynsin fikrincə, kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirmə məcmu tələbin səviyyəsinin saxlanmasına və artmasına şərait yaradır ki, bu da iqtisadi inkişafa kömək edir. Bu zaman dövlət borcu vergidən daxil olan gəlirləri əvəz edən bir vasitə kimi çıxış edir. Bu isə iqtisadi artımı stimullaşdıraraq, zəruri hallarda vergiləri azaltmağa imkan verir. C. Keynsin ardıcılarının baxışlarına görə, dövlət borcunun yaranması və planlaşdırma iqtisadi sistemin inkişafına müsbət təsir göstərməlidir.

Monetarist məktəbin nümayəndələri Keynsçilərdən fərqli olaraq, əks mövqedə dayanaraq, dövlət borcuna iqtisadi sabitləşməni təmin edən bir vasitə kimi yanaşmanın əleyhinə çıxmışlar. Onların fikrincə, dövlət borcunun iqtisadi siyasətdə sabitləşdirici vasitə, alət kimi tətbiqindən irəli gələn uzunmüddətli və ya qısamüddətli təsir effekti mövcud deyildir.

Dövlət borcu ilə iqtisadi sistemin qarşılıqlı təsiri məsələlərinin araşdırılması zamanı iqtisadi artımla borcun artımı arasında olan münasibətlər, əlaqələrin nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən burada borcun həddi ilə iqtisadi artımın səviyyəsi kimi kəmiyyət məsələləri, mütləq keyfiyyətlər ikinci plana keçir.

İnflyasiya şəraitində dövlət borcunun idarə edilməsi məsələləri iqtisadi fikrin inkişafının bütün mərhələlərində iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. A.Smit və D.Rikardonun tədqiqatlarında dövlət borcunun tədqiqinə rast gəlmək mümkündür. Öz tədqiqatlarında onlar artıq formalaşmaqda olan fərdi (liberal) yanaşma üçün baza yaratmış oldular.

Alman iqtisadi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Adolf Vaqner ilk olaraq iqtisadi inkişafda dövlət xərcləri arasındakı əlaqəni sisteməlik olaraq araşdırmışdır. Vaqnerə görə, dövlətin, xüsusilə də dövlət xərclərinin iqtisadiyyatdakı rolu istehsalın sənayeləşdirilməsi ilə artır. Vaqner qanununun müasir şərhçiləri dövlət xərclərinin dinamikasında baş verən dəyişiklikləri ÜDM-un səviyyəsinin dəyişməsi ilə əlaqələndirirlər.

Dövlət borcu probleminə münasibət XX əsrin 30-cu illərindən etibarən mühüm dəyişikliklərə məruz qaldı. Böyük depresiya və iki dünya müharibəsi bazar institutlarının iqtisadi tarazlığı təmin etmək iqtisadında olmasını şübhəyə saldı. 1936-cı ildə C.Keynsin məşhur əsərinin meydana gəlməsindən sonra dövlətin tənzimləyici rolunun artırılması məsələləri daha da aktuallaşdı. Keynsçi inqilab istehsalın artırılmasının dövlət xərclərinin artırılması vasitəsilə stimullaşdırılması tezisini irəli çəkdi.

Keynsin iqtisadi fikrinin yenilikçi aspektləri C.Hiksin fikirləri ilə neoklassik metodologiyası ilə birləşdi. Keynsçi təlimin sələfləri indi də bu fikirdədirlər ki, böhran şəraitində bazar iqtisadiyyatı pul-kredit və büdcə-vergi siyasətləri vasitəsilə

tənzimlənməlidir.

60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində staqflyasiya fenomeninin yaranması ilə əlaqədar olaraq büdcə siyasətinin və dövlət borcunun keynsçi modeli tənqid edilməyə başladı. İlk olaraq monetaristlər, sonra isə yeni klassik makroiqtisayyət nəzəriyyəçiləri rasional gözləmələr hipotezindən çıxış edərək belə bir nəticə irəli sürdülər ki, iqtisadi konyukturanın tənzimlənməsinə yönəldilmiş dövlət siyasəti (istər pul-kredit, istərsə də büdcə-vergi) təməmilə səmərəsizdir.

Rikardonun büdcə kəsirinin vergilərin artırılması və ya dövlət borcu hesabına maliyyələşdirilməsinin ekvivalentliliyi barədə teoremindən istifadə edərək R.C.Barro belə bir qənaətə gəlmişdir ki, dövlət istiqrazları yalnız müəyyən müddətə iqtisadi subyektlərdən vergilərin yığılmasının azaldılmasını təmin edə bilər. Onun sonrakı tədqiqatlarında dövlət borcunun idarə edilməsinin nəzəri aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu aspektlər, həmçinin, P.Artyus, S.Qrey və başqaları tərəfindən də tədqiq edilmişdir.

Dövlət borcu probleminin tədqiqinə maraq 80-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə borc böhranının iqtisadi çətinliklərinin əsas mənbəyinə çevrildiyi, həmçinin dünya maliyyə sisteminin sabitliyinə təhlükə yaratdığı zamanda yenidən artdı. Bu problem C-K Bartelemi, D.Koan, C.Bulou, K.Roqoff kimi alimlərin işlərində geniş öyrənilmişdir. Öz tədqiqatlarında onlar borc yükünün azaldılması üzrə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı ləngidən bir sıra təkliflər irəli sürmüşlər.

90-cı illərdə iqtisad elmində dövlət borcu probleminə xüsusi diqqət yetirilməyə başladı. Dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə bəzi nəzəri aspektlər A.Vavilov, Q.Trofimov, A.Smirnov tərəfindən araşdırılmışdır. Q.Trofimov xarici dövlət borcu ilə uzunmüddətli aspektdə pul emissiyasının qarşılıqlı əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Bir qayda olaraq bütün kredit münasibətləri borc münasibətləri əsasında qurulur. Kreditin əsas şərtlərindən biri də qaytarılmaq şərtidir. Bütün borc münasibətlərini kredit münasibətləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, elə qeyri-kredit münasibətləri vardır ki, orada da borc münasibətləri yaranmış olur. Yaranma xüsusiyyətinə görə dövlət borclarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: dövlət kreditindən yaranan

borclar, qeyri-dövlət krediti münasibətindən yaranan borclar. Dövlət kreditinin formalarına dövlətin kreditor kimi, borc alan kimi və zəmanətçi kimi çıxış etdiyi münasibətləri aid etmək olar.

Dövlətin borc alan və zəmanətçi kimi çıxış etdiyi münasibətlər dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Adətən, bütün ölkələrdə dövlət borclarının tərkibində dövlət kreditindən yaranan borclar üstünlük təşkil edir. Bu da dövlət borcunun mahiyyətindən irəli gəlir. Dövləti borclanmağa sövq edən bir sıra amillər vardır ki, məhz, həmin məqsədlər üzündən dövlət, kredit münasibətlərinə girərək borc alan, yaxud zəmanətçi kimi iştirak edir. Bu zaman yaranan borclar dövlət kreditindən yaranan borclar kimi xarakterizə olunur.

Dövlət kreditindən yaranan borclara beynəlxalq maliyyə – kredit təşkilatlarından cəlb edilmiş kreditlər, eləcə də dövlət qiymətli kağızlar bazarında yerləşdirilmiş maliyyə alətlərindən yaranan borc öhdəlikləri daxildir. Buradan aydın olur ki, dövlət kreditindən yaranan borclar həm əhəmiyyətinə, həm də həcminə görə digərindən fərqlənir. Bu növ dövlət borcları bəzən o qədər böyük paya malik olur ki, bir çox mütəxəssislər dövlət borcuna dövlət kreditindən yaranmış borclar kimi də baxırlar.

Dövlət borcları proqram xarakterli olduğuna görə də diqqəti cəlb edir. Belə ki, dövlətlər, cəlb etdiyi kreditlərin istifadə istiqamətlərini, eləcə də onların qaytarılması üçün maliyyə mənbəyini öncədən müəyyənləşdirmiş olurlar. Respublikamızda da dövlət borclarının böyük əksəriyyətini dövlət krediti münasibətlərindən yaranmış borclar təşkil edir.

Ölkənin borc öhdəliklərinin ağırlığı baxımından qısamüddətli borclar heç də əlverişli hesab olunmur. Bu fikri dalğalı borclardan çox qısamüddətli beynəlxalq kreditlərə aid etmək daha düzgün olardı. Çünki, dalğalı borclar dövrü xarakter daşıyır. Yəni, onlar xəzinə ehtiyaclarına sərf edilir və eləcə də həmin mənbədən ödənilir.

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bütün dövlətləri daim borclanır və ardıcıl olaraq borclarını ödəyirlər. Bu proses dövlətin borc bazarını təşkil edir. Bu borc bazarının subyektlərindən biri daim dövlətdir. Bu münasibətlərin ikinci tərəfi isə borc verən kimi çıxış edən müxtəlif iqtisadi subyektlərdir. Dövlətin borc

münasibətlərinə fərqli xüsusiyyəti gətirən də, məhz, bu subyektlərin müxtəlifliyidir. Mənşəyinə görə bunlar daxili və xarici subyektlərə ayrılırlar. Bu bölgüyə əsasən də dövlət borcları daxili və xarici dövlət borclarına ayrılır. Bu bölgü başqa xüsusiyyətə görə aparılmışdır. Belə ki, milli valyuta ilə alınmış borclar daxili, xarici valyutalar ilə alınmış borclar isə xarici dövlət borcları kimi qeydiyyatata alınmışdır. Dünya iqtisadiyyatında integrasiya proseslərinin olduqca gücləndiyi müasir şəraitdə isə daxili və xarici dövlət borclarının bu əlamətə əsasən bölgüsü öz doğruluğunu itirmiş olur. Hal-hazırda daxili borc – dövlətin rezidentlər qarşısında yaranmış borc öhdəliklərinin məcmusunu ifadə edir. Daxili dövlət borcu Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun tərkib hissəsi olmaqla hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış əqdlər üzrə borc vəsaitlərinin milli valyuta ilə ifadə olunmuş məcmusudur.

Daxili borclar dövlət borclarının ən mühüm hissəsini təşkil edir. Dövlətin qısamüddətli pul vəsaitlərinə yarandığı ehtiyacı demək olar ki, bütün hallarda daxili borclarla ödənilir. Daxili dövlət borcuna verilmiş bu cür yanaşmada ziddiyyətli məqamlar üzə çıxır. Birincidə subyektlərin mənşəyi əsas götürülürsə, artıq ikincidə borc vəsaitləri üzrə bağlanmış əqdlərin fiziki ünvanı ön plana keçir. Dövlət qiymətli kağızlarının bir hissəsini xarici vətəndaşlar əldə etdikdə bu münasibətlərin daxili, yaxud xarici dövlət borcuna aid edilməsi bu baxımdan mübahisəli hesab olunur.

Dövlətin borc öhdəliklərinin səmərəliliyi baxımından daxili borcların xarici borclardan bir sıra üstünlükləri vardır. Daxili borclanma zamanı borca görə ödənilən haqq (kredit faizi) xarici deyil, daxili subyektlərə ödənilir. Bu cəhət, ümumi iqtisadi səmərəlilik baxımından olduqca vacib yer tutur. Daxili borclanma dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafına səbəb olmaqla milli iqtisadiyyat çərçivəsində digər maliyyə bazarlarının da tərəqqisində əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlət daxili maliyyə bazarlarından borclanarkən, təklif etdiyi qiymətli kağızlar müqabilində pul vəsaitlərini daha tez müddət ərzində əldə edərək ehtiyaclarını qarşılamiş olur.

Daxili borc siyasətində əsas yeri investorların dövlət qiymətli kağızlarına, yəni dövlətə olan etibarının səviyyəsi təşkil edir. Bu etibar dövlətin əvvəlki borc öhdəliklərini nə dərəcədə icra etməsindən asılıdır. Dövlət, daxili borc öhdəliklərinin müddəti bitdikdən sonra onları tam həcmdə və vaxtlı – vaxtında icra etmirsə, yaxud

bu öhdəliklərdən imtina edirsə, investorların bu maliyyə mexanizminə inamı sönür və bu hal, dövlətin daxili maliyyə mənbələrindən faydalana bilməməsinə gətirib çıxarır. Dövlət qiymətli kağızlarının investorları kimi Mərkəzi Bank, Kommersiya bankları, investisiya fondları, sığorta şirkətləri, müəssisə və təşkilatlar, eləcə də fiziki şəxslər çıxış edə bilər.

Daxili dövlət borclarına xidmət üzrə əsas maliyyə mənbəyi kimi dövlət büdcəsi çıxış edir. Büdcə həcmnin ildən-ilə artması ümumi iqtisadi inkişafın vacib göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, daxili dövlət borclarından irəli gələn öhdəliklərin də normal qaydada icra olunmasına şərait yaradır.

Daxili dövlət borclarını xarici borclardan fərqləndirən əlamətlərdən biri kimi də faiz dərəcələri çıxış edir. Daxili borclar əksər hallarda qısamüddəti əhatə etdiyinə görə onlara görə ödənilən faiz dərəcələri də nisbətən aşağı olur. Daxili borc öhdəliklərinə görə ödənilən haqqın nisbətən ucuz olmasının digər bir səbəbi bu maliyyə alətlərinin, yəni dövlət qiymətli kağızlarının yüksək etibara malik olmasıdır.

Xarici maliyyə mənbələrindən vəsaitlərin cəlb edilməsi və bu borc öhdəlikləri üzrə xidmətin təşkili dövlət borcu münasibətləri ilə yanaşı ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Xarici dövlət borcları ölkənin ümumi iqtisadi durumuna təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Xarici borc vəsaitləri ölkə iqtisadiyyatına daxil olub, əsaslı inkişafa səbəb olmaqla yanaşı, həmin vəsaitlərin qaytarılması baxımından milli iqtisadiyyat qarşısında bir çox çətinliklər yarada bilər. Vaxtında qaytarılmayan xarici borclar ölkə iqtisadiyyatını olduqca çətin vəziyyətə gətirib çıxara bilər.

Bir çox iqtisadi kateqoriyalarda olduğu kimi, xarici dövlət borcunun mahiyyətində də, bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Xarici dövlət borcu bütün hallarda, ölkənin xarici maliyyə bazarlarından əldə etdiyi vəsaitləri özündə əks etdirir. Bu proses, ya dövlət qiymətli kağızlarının xarici investorlara satılması yolu ilə, yaxud da, birbaşa kreditləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Xarici dövlət borcları ölkədən kənarda mövcud olan maliyyə mənbələrindən alınan borclar hesab edilir. Xarici dövlət borcları xarici valyutalar ilə əldə olunur, onun əsas və faiz məbləğləri də həmçinin xarici valyutalar ilə ödənilir.

Dövlət daxili borc bazarlarında lazım olan həcmdə vəsaitlər əldə edə bilmədikdə, ağır maliyyə çətinliklərinin təzyiqi altında olduqda xarici dövlətlərin maliyyə bazarlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə, hər bir xarici borclanma prosesi müəyyən bir maliyyə zərurətindən əmələ gəlir.

Böyük tarixi dövrdən bu günə kimi xarici dövlət borclarının səmərəliliyinə verilən qiymət birmənalı olmamışdır. Bir qrup mütəxəssislər xarici dövlət borclarına ölkənin iqtisadi inkişafını təmin edən maliyyə mənbəyi kimi yanaşdığı halda, digərləri buna ölkənin arzu olunmaz borc öhdəlikləri kimi baxmışlar.

Digər iqtisadi kateqoriyalar kimi xarici dövlət borcu da müəyyən hədd daxilində müsbət və səmərəli, o həddən ötdükdə isə mənfi xarakterə malikdir. Xarici dövlət borcları bütün hallarda milli pul vahidinin sabitliyinə təsir göstərdiyi şəraitdə borc vəsaitləri prioritet sahələrin ehtiyacı üçün səmərəli şəkildə istifadə olunduqda ümumi iqtisadi artıma nail olunur ki, bu da milli pul vahidinin dəyərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əks halda, yəni, xarici borc vəsaitləri düzgün istiqamətdə və səmərəli şəkildə istifadə olunmadıqda isə bir çox iqtisadi problemlərə yol açır ki, bunlardan biri də milli valyutanın dəyərdən düşməsidir. Dövlətin xarici borc vəsaitlərinin daha əsaslı və gəlirli sahələrə yönəldilməsi və məqsədli şəkildə istifadə olunması bu məsələ ilə bağlı vacib cəhəti özündə əks etdirir.

Xarici dövlət borcu münasibətlərində borc alan kimi dövlət və dövlət adından çıxış edən digər subyektlər iştirak edir. Borc verən qismində çıxış edən subyektlər isə daha müxtəliflik təşkil edir. Buraya xarici dövlətlər, xarici banklar, xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları aiddir.

Xarici dövlət borcu münasibətlərində dövlətlərin qarşılıqlı şəkildə bir-biriləri ilə mal və xidmət satışı münasibətləri bu subyektlərin, yəni ayrı-ayrılıqda dövlətlərin borc verən kimi çıxış etməsinə səbəb olur. Dövlətlərin qarşılıqlı ticarət münasibətləri borc münasibətlərinin yaranmasına iki formada - əvvəlcədən razılaşdırılmış şəkildə əmtəə və xidmətlərin dəyərinin sonradan ödənilməsi və idxal olunmuş əmtəə və xidmət dəyərinin ödənişinin gecikdirilməsi səbəb ola bilər. İlk növbədə, bir dövlət digərinə mal satışını həyata keçirir. Satılmış malın dəyərinin ödənişi isə müəyyən müddətdən sonraya razılaşdırılır. Həmin dəyərin ödənişinə qədər olan müddət ərzində

ödənilməmiş məbləğ xarici dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Bu borclar məqsədli şəkildə yarandığından məqsədli borclar kimi qəbul olunur. İkinci halda isə, iki dövlət arasında ticarət münasibətləri bir çox səbəblər üzündən borc münasibətlərinə çevrilir. Bir dövlətə digər dövlətdən idxal olunmuş əmtəə və ya xidmətin dəyərinin ödənişi müxtəlif səbəblərdən gecikdirilərək dövlət borcuna çevrilmiş olur. Bu cür xarici dövlət borcları məqsədsiz borclara aid edilərək ölkənin ağır borc öhdəlikləri kimi xarakterizə olunur.

Xarici dövlət borcu münasibətlərində borc verən kimi çıxış edən subyektlərdən biri də xarici banklardır. Xarici banklarla olan dövlət borcu münasibətlərinin əsasını kreditlər təşkil edir. Xarici dövlətlərdən fərqli olaraq xarici banklarla olan borc münasibətləri bütün hallarda məqsədli xarakter daşıyır. Xarici bankların təklif etdiyi kreditlər istiqamətinə görə, əksər hallarda investisiya xarakterli olur. Bu kreditlər əsasən konkret layihələr əsasında verilir.

Xarici borc bazarında borc verən kimi iştirak edən subyektlərin digər bir qrupu xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləridir. Xarici dövlətlərin hüquqi şəxsləri ilə olan münasibətlər həm dövlət qiymətli kağızlarının əldə edilməsi, həm də kommersiya kreditləri formasında mövcud ola bilər. Birinci halda, hər hansı bir dövlətə məxsus hüquqi şəxs digər bir dövlətin xarici valyuta ilə nəzərdə tutulmuş, yəni xarici investorlar üçün emissiya olunan dövlət qiymətli kağızlarını əldə edərək investor kimi çıxış edir. Yatırılmış investisiya məbləği emitent dövlətin xarici dövlət borclarına daxil olur.

Həmin xarici hüquqi şəxs digər bir dövlətin müəssisə və təşkilatlarına dövlət zəmanəti ilə kommersiya kreditləri təklif edə bilər. Bu məbləğə dövlət zəmanəti təqdim edildiyi üçün o, xarici dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Xarici dövlətlərin fiziki şəxsləri ilə yaranan borc münasibətləri isə yalnız bir istiqamətdə mövcud ola bilər. Belə ki, xarici fiziki şəxslər digər bir dövlətin qiymətli kağızlarını əldə etməklə həmin dövlətə xarici borclar təqdim etmiş olurlar.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları xarici borc münasibətlərində əsas borc verən subyektlər kimi çıxış edir. Belə ki, bu qrupların dünya ölkələrinin xarici borclarındakı payı olduqca böyükdür.

Məlum olduğu kimi, müasir dünya ölkələri arasında çoxşəxəli iqtisadi münasibətlər formalaşmaqda və gündən – günə inkişaf etməkdədir.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə xarici borc və xarici yardım qurumları meydana gəlmişdir. Hazırda həm beynəlxalq, həm də regional miqyasda maliyyə – kredit qurumları fəaliyyət göstərməkdədir. Fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq, bu qurumların vahid ortaq məqsədləri vardır:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına yardımçı olmaq;
- dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiya, sərbəst ticarət və iş birliyi münasibətlərini inkişaf etdirmək;
- sıx iqtisadi münasibətlərə stimül vermək;
- beynəlxalq mal alış-verişində ödəmə çətinliklərini aradan qaldırmaq və bu istiqamətdə beynəlxalq inkişafı təmin etmək.

Xarici dövlət borcu əsasında cəlb edilmiş investisiya kreditləri iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Çünki, ayrı-ayrılıqda bu sahələrin inkişafı ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı baxımından çox vacib rol oynayır. Kredit vəsaitləri istifadə formasına görə əsasən iki cür olur: hökumət tərəfindən alınıb istifadəçiyə ötürülən kreditlər və dövlət zəmanəti altında əldə olunanlar. Hər iki halda alınan kreditlər dövlətin xarici borcları kimi xarakterizə olunur.

Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə alınmış xarici kreditlər üzrə vəsaitlər əsasən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- ixrac yönümlü və ya idxalı əvəz edə biləcək məhsul və xidmətlər istehsalının maliyyələşdirilməsi;
- yeni iş yerlərinin yaradılması, eləcə də hökumət tərəfindən müəyyən olunmuş, iqtisadi və sosial cəhətdən prioritet sayılan müəssisələrin müdafiə olunması;
- infrastruktur, o cümlədən, sosial infrastrukturun investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi.

Investisiya layihələri üçün alınmış kredit vəsaitləri hökumətin uyğun qərarına əsasən bölüşdürülür. Alınmış borc vəsaitlərinin istifadəsi və qaytarılma şərtləri

müvafiq maliyyə orqanı ilə borc alan təsərrüfat subyekti arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən müəyyən olunur və hökumət tərəfindən bölüşdürülür:

- təsərrüfat subyektləri müvafiq hökumət orqanlarına biznes-plan və digər zəruri sənədlər də daxil olmaqla investisiya layihələrini təqdim edirlər;
- hökumət orqanları təqdim olunan sənədləri, eləcə də təsərrüfat subyektlərinin alacaqları vəsaitlərin qaytarılma qabiliyyətlərini tədqiq edir və beləliklə, vəsaitlərin bölüşdürülməsi barədə qərar qəbul edirlər.

İdxal olunacaq əmtəə və xidmətlər üzrə dəyərin ödənişinin maliyyələşdirilməsi üçün kredit, məhsulların və xidmətlərin xüsusi satın alınmasının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməklə, xarici dövlət borclarının tərkibində çox mühüm yer tutur. Bu kreditlərin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlar yalnız kredit verən ölkədən əldə edilmiş malların və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinə yönəldilə bilər. Bu zaman kredit alan ölkəyə həmin borc vəsaitləri pul formasında daxil olmur. Həmin vəsait kredit verən ölkənin ərazindəki, satıcı təşkilata ödənilərək, satılan əmtəə və ya xidmətlər borc alan ölkəyə təqdim olunur. Yəni, borc alan ölkəyə yalnız mal ixrac edilir.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün idxalın maliyyələşdirilməsi üçün alınan kreditlərin məqsədi ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatı üçün zəruri olan mal və xidmətlərin idxalını maliyyələşdirmiş olsun. İdxalın maliyyələşdirilməsi üçün alınmış kreditlər hökumətin qərarına əsasən bölüşdürülür və həmin vəsaitlərin istifadə olunması və qaytarılması şərtləri maliyyə orqanı ilə borc alan arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən müəyyən olunur və kredit vəsaitləri bu məqsəd üçün təyin edilmiş iqtisadi agent tərəfindən bölüşdürülür.

İdxalın maliyyələşdirilməsi üçün xarici kredit vəsaitləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən hərracda satılır. Bu kreditlərin istifadəsi müddəti bir ildir.

Bu məqsədə qulluq edən xarici kreditlərin istifadəçiləri həm dövlət həm də qeyri dövlət təsərrüfat subyektləri ola bilər. Bu subyektlər idxal olunacaq məhsullar, bu məhsullara olacaq ehtiyac və onların təyinatı üzrə biznes – plan və digər zəruri sənədləri müvəkkil təşkilata təqdim etməlidirlər. Bununla yanaşı, bilavasitə dövlət

orqanı tərəfindən ediləcək idxal üzrə əmtəə və xidmətlərin SATılınması tender əsasında həyata keçirilir.

Ödənilməmiş əvvəlki dövlət borcuna xidmət edilməsi və borc üzrə öhdəliklərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə alınan kreditlər dövlət borclarının ödənilməsi məqsədinə xidmət edir. Bu borc vəsaitləri kreditor baxımından o qədər də səmərəli hesab olunmur. Çünki, borc alan tərəf, yəni dövlət bu kredit vəsaitlərini istehlak istiqamətinə yönəldir. Belə ki, bu kreditlərin qaytarılması mənbəyi onların yönəldiyi sahə deyil, digər maliyyə mənbələridir.

Vaxtı çatmış borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən ölkələrdə bu istiqamətli kreditlərə daha çox ehtiyac yaranır. Bu cür kreditlərin daha bir xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar əksər hallarda, birbaşa kredit mənbələrindən deyil, dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsindən əldə olunur.

Dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılması zamanı büdcə xərclərinin səviyyəsi büdcə gəlirlərinin həcmi üstələdiyi halda büdcə kəsri yaranmış olur. Bu büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi istiqamətlərindən biri də dövlətin borc öhdəlikləri qismində cəlb etdiyi vəsaitlərdir ki, bunun da bir hissəsini xarici dövlət borcları təşkil edir. Dövlət büdcəsi kəsrinin borc vəsaitləri ilə maliyyələşdirilməsi tərkibində daxili borc mənbələri üstünlük təşkil etsə də, xarici dövlət borclarından istifadə mühüm yer tutur. Bu məqsədlə cəlb edilmiş xarici kreditlərin qaytarılması üzrə maliyyə mənbəyi kimi əksər hallarda dövlət büdcəsi çıxış edir.

Fövqəladə hallarla bağlı nəticələrin aradan qaldırılması kimi sairə xərclər də xarici dövlət borclarının yaranmasına səbəb ola bilər.

Xarici dövlət borcu kimi cəlb edilən vəsaitlərin istifadə olunması, onlara xidmət edilməsi və qaytarılması şərtləri, eləcə də müddətləri bu münasibətlərin iştirakçıları arasında vəsaitlərin alınmasına dair bağlanmış müqavilələrlə, müvafiq qanunla müəyyən edilir. Qeyd etdiyimiz məsələlər hər bir dövlətin müvafiq qanunvericilikləri ilə nizamlanmış olur.

Xarici dövlət borclarının üstün və mənfi xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə bu, konkret şəraitdən asılıdır. Burada borc alan dövlətin iqtisadi durumu, verilən borcun

istifadə istiqamətləri, səmərəliliyi, müddəti və faizləri bağlı şərtləri əsas götürülməlidir.

Xarici borc öhdəlikləri kimi cəlb edilmiş vəsaitlər hər şeydən öncə, ölkə iqtisadiyyatının kreditləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın kreditlə təmin edilməsində əsas paya ölkənin kommersiya bankları və kredit təşkilatları sahibdir. Müəyyən şərait daxilində və bəlli səbəblər üzündən xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyac yaranır ki, bu da dövlətin xarici borc öhdəliklərini üzərinə götürməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici borc vəsaitləri müəyyən hədd daxilində və səmərəli şəkildə istifadə olunmadıqda ağır sosial-iqtisadi problemlərə yol açmış olur. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq səviyyədə xarici dövlət borcları ilə bağlı bir çox qanunvericilik aktları və sərəhədlər müəyyən edilmişdir. Beynəlxalq standartlara görə xarici dövlət borclarının is-tifadə olunmuş məbləğinin kritik hədləri ÜDM-in 40%-ni, illik ixracatın isə 200-250%-ni ötməsi hesab olunur.

1.2. Dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin və borc münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Dövlət borcları təkcə ölkələr arasındakı iqtisadi münasibətlərlə məhdudlaşmır. Belə ki, bu vəsaitlərin əldə edilməsində beynəlxalq siyasi münasibətlər də mühüm yer tutur.

Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan Hökumətinə verilmiş kreditlər üzrə borcların uçotu və ona xidmət edilməsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq surətdə razılaşdırılmış şərtlərlə təqdim edilən kreditlər, yaxud alınan dövlət qiymətli kağızları bu əqdlərin bağlanması anından daxili dövlət borcu kimi qeydə alınır. Bu kreditlərin ödənilməsi, yəni qaytarılması büdcə təxsisatı ilə təmin olunur.

Daxili dövlət borcunu təşkil edən komponentlərə əsasən hüquqi şəxslər arasında yerləşdirilmiş dövlət istiqrazları, dövlət qısamüddətli istiqraz və rəqələri və

mərkəzləşdirilmiş kredit resursları üzrə Mərkəzi Bankın silinmiş əsas borcunu bağlamaq məqsədilə buraxılışmış dövlət qiymətli kağızları aid edilir.

Bundan başqa vaxtı çatmış dövlət zamanətli borcların təkrar kreditləşdirilməsi və digər öhdəliklər üzrə, habelə SSRI dövründən qaytarılmamış əhali əmanətləri üzrə borcları da aid etmək olar.

Dövlət borclarının səmərəliliyi baxımından daxili borclar xarici borclara nisbətən daha əlverişli hesab olunur. Lakin Azərbaycanda, dövlət borclarının tərkibində daxili borclar azlıq təşkil edir. Bu da, ölkədə maliyyə bazarlarının o cümlədən, dövlət qiymətli kağızlar bazarının yenidən formalaşmağa başlaması səbəbindən irəli gəlir.

Hər bir ölkənin beynəlxalq maliyyə bazarlarından borc vəsaitləri əldə edə bilməsi qabiliyyəti onun kredit reytingindən asılıdır. Ölkənin xarici borc bazarlarındakı kredit reytingi əvvəlki borc öhdəliklərini nə dərəcədə yerinə yetirməsi ilə yanaşı, ölkə daxili siyasi şəraitdən və beynəlxalq siyasi münasibətlərindən asılıdır. Bu cəhət xarici dövlət borcu münasibətlərinin maliyyə və iqtisadi münasibətlərindən daha geniş əhatə dairəsinə malik olmasını sübuta yetirir. Xarici dövlət borclarının meydana gəlməsi heç də həmişə məqsədli xarakter daşımır. Bir çox hallarda dövlətin iradəsindən asılı olmayaraq o, xarici iqtisadi münasibətlər fonunda borcluya çevrilir. Bu kimi xarici dövlət borcları əksər hallarda xüsusi ticarət münasibətləri sonunda meydana çıxır. Belə ki, bir sıra dövlətlər iqtisadiyyata lazımsız şəkildə müdaxilə edərək ixracatı məhdudlaşdırır, idxalatı isə liberallaşdırmaq istiqamətində siyasət yürüdür. Bu da, öz növbəsində ölkənin tədiyə balansında mənfi saldonun yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan sonra ölkə ağır valyuta problemləri ilə qarşılaşmalı olur. Beləliklə, ya xarici ticarət əlaqələrindən yaranan xarici ticarət borcları formalaşır, yaxud da, bu ticarət borclarının ödənilməsi məqsədilə xarici kredit münasibətləri yaranır ki, bu da xarici dövlət borclarının meydana gəlməsi deməkdir.

Azərbaycanda dövlət borclarının, xüsusilə də xarici dövlət borclarının tərkibində dövlət zamanəti ilə təqdim olunan kreditlər əhəmiyyətli paya malikdir.

Bir çox ədəbiyyatlarda bu öhdəlikləri dövlət borcu kimi xarakterizə etmirlər. Əslində isə ümumilikdə məqsədsiz dövlət borcları, o cümlədən onun ən geniş yayılmış növü olan idxaldan yaranan məqsədsiz dövlət borcları, digərləri kimi ölkənin

borc siyasətinin əsas tərkib hissəsinə çevrilməli və daha səmərəli üsullarla icra olunmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatı və təsərrüfatı üçün zəruri olan məhsulların hökumət tərəfindən idxalı zaman yaranan borclar ilə yanaşı digər öhdəliklər üzrə də eyni borclar yarana bilər. Borcların bir həlqəsi kimi göstərdiyimiz bu borclar daha çox milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bütövlükdə, dövlət borcu anlayışına, eləcə də onun tərkib hissələrinə müxtəliflik gətirən məhz bu istiqamətli borclardır.

Məqsədsiz dövlət borcları mənbəyinə görə həm daxili, həm də xarici dövlət borclarına aid ola bilər. Azərbaycanda məqsədsiz dövlət borclarından biri də SSRI dövründən qalmış əhali əmanətlərinin qaytarılması öhdəliyidir. Bu öhdəlik özünün bütün xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Bu vəsaitlərin ödəniş müddəti və şərtləri hələ ki, qanunvericilikdə tam müəyyən edilməmişdir. Bu borcun zaman ötdükcə yubanmasına əsas səbəb borc məbləğinin real dəyərinin olduqca yüksək olmasıdır. Əhali əmanətləri üzrə yaranan öhdəliklərin indeksləşdirmə metodu ilə icra olunması nəzərdə tutulmuşdur. Məqsədsiz dövlət borcları dövlətin ümumi borc öhdəlikləri daxilində qeyri proqram xarakterili borclar kimi yer alır. Məhz, bu xüsusiyyətinə görə də həmin vəsaitlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, yaxud zəruri vəsait qıtlığının təmin edilməsi baxımından heç bir rol oynamır. Sadəcə olaraq, məqsədsiz dövlət borcları dövlətin ödəməyə borclu olduğu öhdəliklər deməkdir.

Ölkənin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondu olan dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin həcmi arasında münasibət üç cür ola bilər:

- gəlirlərin xərclərdən artıqlığı, yəni büdcəsinin müsbət saldosu.
- gəlirlərin xərclərə bərabərliyi, yəni büdcə balansı.
- gəlirlərin xərclərə nisbətən azlıq təşkil etməsi, yəni büdcənin mənfi saldosu.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərcləri arasında yaranan sonuncu münasibət büdcə kəsri adlanır. Büdcə kəsri dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılmış gəlirlərinin proqnozlaşdırılmış xərclərindən az olan hissəsidir. Bu baxımdan, büdcə kəsri ölkə iqtisadiyyatına çox aktiv təsiri olan anlayışdır. Dövlət büdcəsi kəsirinin borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi vasitəsilə maliyyələşdirilməsi, özlüyündə bir çox

üstünlüklərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, bu üsul sərbəst pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə istifadəsinə şərait yaradır. Yəni, ölkədaxili hüquqi və fiziki şəxslər sərəncamlarında olan sərbəst pul vəsaitlərini dövlət qiymətli kağızlarına yönəltməklə həm büdcə kəsrinin örtülməsini təmin edir, həm də mənfəət əldə edirlər. Bu üsuldən istifadə etməklə hökumət, milli iqtisadiyyat çərçivəsində yığılmış sərbəst pul vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə şərait yaratmış olur.

Bütün borc münasibətləri kimi dövlət borcunun da ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun əhatə etdiyi müddətdir. Çünki, borclanmaq istəyən hər bir iqtisadi subyektin qarşılaşdığı ən vacib məsələlərdən biri, məhz, borc müddətidir. Belə ki, borc müəyyən bir vaxtdan sonra əvvəlki sahibinə – borc verənə ödənilməlidir. Bu baxımdan, bütün borc münasibətlərində, o cümlədən dövlət borcunda borcalananın borc müddəti bitdikdən sonra öz öhdəliklərini tam olaraq ödəyə bilməsi vacib məsələdir.

Alınan borcların müəyyən müddətdən sonra qaytarılması təkcə borc alan baxımından deyil, həm də borc verənə (kreditə) görə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Borclanma həm də bir kredit prosesi deməkdir. Kredit əməliyyatlarının ahəngdar və düzgün cərəyan edə bilməsi üçün həm əsas borc məbləğinin, həm də faiz məbləğinin vaxtlı-vaxtında qaytarılması çox vacib şərtidir. Əks halda, sərbəst pul vəsaitlərinin hərəkəti pozulacaq və kredit əməliyyatı öz səmərəliliyini itirəcəkdir.

Borclanma əməliyyatının uğurlu olması üçün nəzərə alınmalı olan ikinci vacib cəhət borc verən subyektlərin sahib olduqları vəsaitin, kapitalın səciyyəsidir. Belə ki, bir qrup kapital sahibləri vardır ki, onlar özlərinin sərbəst pul vəsaitlərini daha uzun müddətə yerləşdirmək istəyindən çıxış edir. Kredit münasibətləri borc alanın istəyindən çox borc verənin iradəsinə bağlı olduğu üçün bu cəhət olduqca vacib sayılır. Adətən, borc münasibətlərində iştirakçıların – borc verənin və borc alanın maraqları aşağıdakı kimi ifadə olunur: borc verən borc müddətinin daha qısa, borca görə alınan haqqının daha çox, borc alan isə borc müddətinin daha uzun, borca görə alınan haqqın isə daha az olmasını istəyir. Borc bazarında bu iki subyektin maraqlarının kəsişdiyi nöqtə borc müddətinin müəyyən olunduğu həddir. Bir qayda olaraq həm dünya, həm də milli iqtisadiyyat çərçivəsində daima müəyyən həcmdə pul vəsaitləri

sərbəstləşir. Yəni, onlar bəlli bir müddət ərzində müxtəlif subyektlər tərəfindən investisiya kimi istifadə olunmaq məqsədilə toplanır. Bu yığımlar son nəticədə kapital və kredit bazarlarında təklif edilərək uzunmüddətli borclar şəklində istifadə olunur. Bu investisiya və ya kredit yatırımlarının əsaslı fərqi ondadır ki, bunlar pul bazarına nisbətən daha yüksək faizlə borca verilir. Dövlət də, kredit vəsaitlərinə yaranan ehtiyac üzündən həmin kredit bazarlarına üz tutaraq borclanır. Beləliklə, uzunmüddətli dövlət borcları meydana gəlir.

Əksər hallarda, uzunmüddətli dövlət borclarına görə faiz dərəcəsi nisbətən yüksək olsa da, bu heç də mütləq xüsusiyyət deyildir. Belə ki, müasir dünya iqtisadiyyatında, eləcə də Azərbaycanın dövlət borclarının tərkibində uzunmüddətli və aşağı faizli kreditlər yer almaqdadır.

Uzunmüddətli dövlət borcları öhdəliklərin icra olunması baxımından daha məqsədəuyğun hesab olunur. Çünki, bu borcların qaytarılması müddəti uzun olduğuna görə ödəniş fondunun təşkili də daha rahat şəkildə həyata keçirilir. Qaytarılma müddətinə görə uzun müddətli borclar iki qrupa ayrılır:

- Qaytarılma müddəti öncədən məlum olan dövlət borcları.
- Əbədi dövlət borcları. Yəni qaytarılma müddəti öncədən məlum olmayan dövlət borcları.

Qaytarılma müddəti öncədən məlum olan borclar dövlət istiqrazlarından yaranan borclar və müddətli kredit münasibətlərindən yaranan borcları özündə birləşdirir.

Bu növ dövlət borclarında hər iki tərəf – həm borc alan, yəni dövlət, həm də kreditor bəlli müddətdə özlərinin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmiş olurlar. Borc alan tərəf, yəni dövlət öncədən müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində həm əsas borc məbləğini, həm də faiz məbləğlərini ödəməyə öhdəlik daşıyır. Bu səbəbdən də dövlət məlum borc planını həmin zaman kəsiyinə uyğunlaşdırılmalı olur. Digər tərəfdən kreditor da yerləşdirdiyi vəsaitin qaytarılma müddətini öncədən bildiyinə görə həmin vəsaitlə bağlı olan sonrakı planlarını qurmuş olur.

Uzunmüddətli borcların böyük əksəriyyətini məhz, qaytarılma müddəti öncədən məlum olan borclar təşkil edir ki, bu da onun yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Dövlət zəmanəti əsasında yaranan dövlət borcları bir çox xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir ki, bunlardan biri də həmin borc vəsaitlərinin icrası üzərində nəzarətin vacibliyidir. Borc vəsaitlərinin istifadəçisi qeyri-dövlət subyekti olduğundan, onların istifadəsi zamanı ciddi dövlət nəzarəti olduqca zəruridir. Son nəticədə borcun qaytarılması üçün məhz, dövlət məsuliyyət daşıyır.

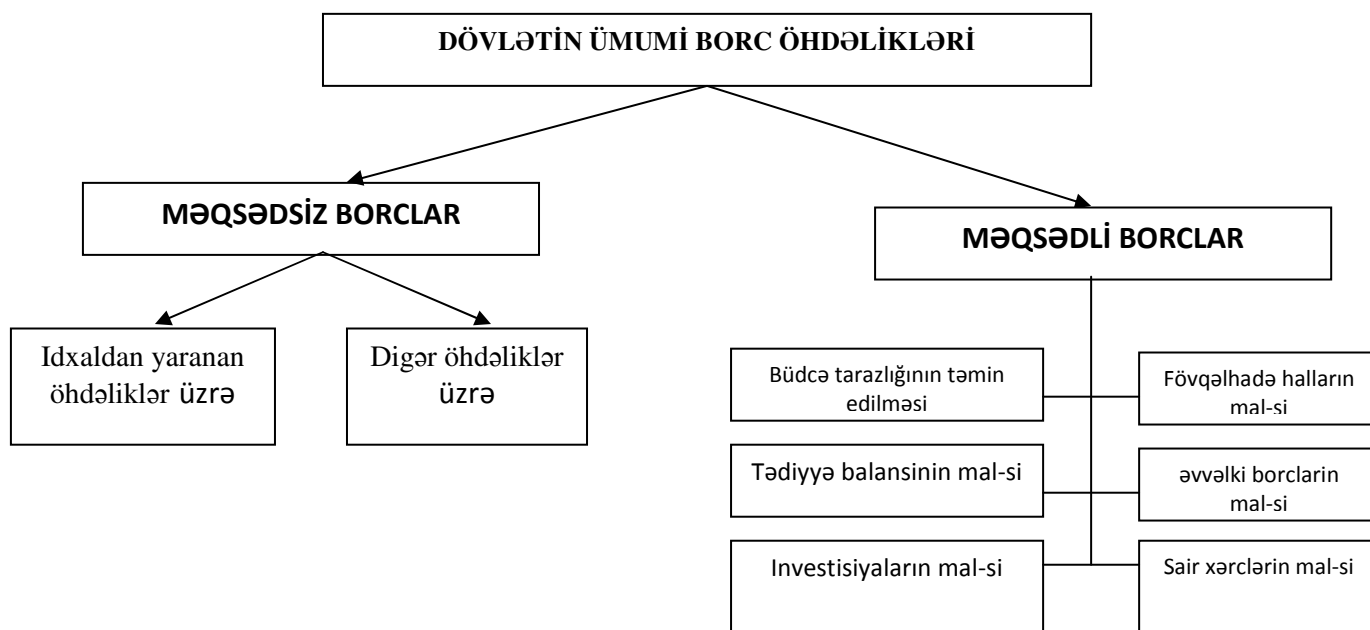
Müasir iqtisadiyyatda yaranma səbəbindən asılı olaraq dövlət borcları müxtəliflik təşkil edir. Bu borclar məqsədli fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana gəlməklə yanaşı, digər gözlənilməz səbəblər üzündən yaranan öhdəliklər kimi də formalaşa bilər. Yaranma səbəbinə görə dövlət borclarını iki qrupa ayıra bilərik. məqsədli dövlət borcları və məqsədsiz dövlət borcları.

Dövlət borclarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu borclar hökumətin məqsədli şəkildə üzərinə götürdüyü öhdəliklərindən yaranmış olur. Belə ki, hər bir iqtisadi subyekt kimi dövlət də bu və ya digər şəraitdə sərbəst vəsait qıtlığı ilə qarşılaşa bilər. Bu zaman o, digər subyektlərin sərəncamında olan vəsaitləri müvəqqəti olaraq cəlb edir və həmin vəsaitlərin sonradan qaytarılması üçün öhdəliklər götürür. Dövlət bir sıra təsərrüfat subyektlərinin eyni ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə də öhdəliklər götürə bilər. Belə bir şəraitdə dövlət öz adından zəmanət təqdim etmiş olur. Dövlətin bu borc münasibətlərində iştirakı müəyyən konkret məqsəddən bəhrələnilir. Ona görə də bu borclar məqsədli dövlət borcları adlanır.

Dövlət borcu siyasətini həyata keçirmək, o cümlədən dövlət borclarını idarə etmək üçün bu borcları yaradan öhdəliklərin xüsusiyyəti ilə dərinlən tanış olmaq lazımdır. Bu baxımdan məqsədli və məqsədsiz borcları biri-birindən fərqləndirməyin böyük üstünlükləri vardır. Məqsədli dövlət borcları proqram xarakterli olduğuna görə onların idarə edilməsi hələ borc öhdəlikləri yaranmasından başlanır. Bu zaman dövlət öhdəliyin həcmi özünü müəyyənləşdirir, eləcə də borc münasibətinin mərhələləri üzrə müddətlər öncədən məlum olmuş olur. Məqsədsiz dövlət borcları isə proqram xarakterli olmadığından onun idarə olunması, yəni qaytarılması nisbətən ağır çətinliklərlə müşahidə olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məqsədsiz dövlət borcları digər problemlər müxtəlifliyi ilə sıx bağlıdır. Məqsədsiz dövlət borcları üzrə yaranan öhdəliklərin icrası onu doğuran problemlərin həllindən asılıdır.

Ümumilikdə dövlət borclarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Sxem 1.



Büdcə tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə cəlb edilən borc vəsaitlərinin maliyyə mənbələrindən biri də birbaşa xarici kreditlərdir. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, beynəlxalq kommersiya bankları, eləcə də başqa xarici subyektlər tərəfindən təqdim edilən birbaşa kreditlər xarici dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Bu borc vəsaitlərini digər xarici kreditlərdən fərqləndirən bir sıra cəhətlər vardır ki, onlardan biri də kredit şərtləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu məqsədə yönəldilmiş birbaşa xarici kreditlər nisbətən güzəştli şərtlərlə müşahidə olunur. Adətən aşağı faizlərlə olan bu kreditlər qısamüddətli xarakter daşıyır.

Büdcə tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə cəlb olunan birbaşa xarici kreditlər dövlətin xarici borclarının tərkib hissəsi kimi qeydiyyatda alınır. Sözügedən büdcə ehtiyacının aradan qaldırılması üçün xarici kredit vəsaitlərindən az hallarda istifadə olunur. Belə ki, dövlət bu maliyyə mənbəyinə daxili borc bazarında kifayət qədər vəsait əldə edə bilmədikdə müraciət edir. Xarici kreditorlar tərəfinndən bu məqsədə yönəldilər birbaşa kreditlər hökumətə verilən və hökumət tərəfindən istifadə olunan borclar kimi xarakterizə olunur.

Dövlət büdcəsinin digər ehtiyaclarında olduğu kimi, bu sahədə də borc vəsaitlərindən istifadə olunmasının bir sıra mühüm müsbət cəhətləri vardır. Hər

şeydən öncə bu üsül büdcənin gəlirləri ilə xərcləri arasında yaranan fərqi aradan qaldırılmasına xidmət etməklə yüksək iqtisadi səmərəliliyi təmin etmiş olur. Büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasında tarazlığın qorunması büdcə ödənişlərinin vaxtli-vaxtında həyata keçməsinə imkan verir ki, bu da, sağlam sosial iqtisadi siyasətin və maliyyə ahəngdarlığının əsas şərti kimi çıxış edir.

Bu istiqamətdə borc vəsaitlərindən istifadə olunması bir sıra iqtisadi subyektlərin, o cümlədən ölkə daxili hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərinin səmərəlilik prinsipi əsasında yerləşdirilməsini təmin edir. Belə ki, bir tərəfdən dövlət qarşılaşdığı maliyyə boşluğunu aradan qaldırır, digər tərəfdən müxtəlif təsərrüfat subyektləri eləcə də əhali sərbəst pul vəsaitlərinin ən etibarlı maliyyə alətlərinə yönəltməklə mənfəət əldə etmiş olur. Bu məqsədlə dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsindən cəlb olunmuş borclar dalğalı borclar sayılır. Bu baxımdan dövlətin daşdığı həmin borc öhdəlikləri heç də ağır sayılmır. Çünki, bu maliyyə alətlərini hissə-hissə yerləşdirən hökumət onların qaytarılmasını da eyni qaydada həyata keçirir.

Sözügedən borcların idarə olunması digərlərindən bir qədər fərqlənir. Bu fərq borclanmanın ehtiyacından irəli gəlir. Büdcənin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi məqsədi ilə cəlb edilən borclar yeganə dövlət borclarıdır ki, bütün müddəti ərzində dövrü xarakter daşıyır. Buna görə də bu borcların idarə olunması daha çox digər amillərin təsirindən asılıdır. Bu amillər cari dövr ərzində dövlət büdcəsi gəlirlərinin səviyyəsi və ödənişlərinin həcmidir. Hər hansı bir dövr ərzində büdcə gəlirlərinin icrası səviyyəsi xeyli aşağı düşərsə bu zaman dövriyyəyə daha böyük həcmdə borc alətləri buraxmaq lazım gələcəkdir.

Investisiya yatırımından fərqli olaraq, kapital qoyuluşunun kreditlər yolu ilə həyata keçirilməsi zamanı yatırılan vəsaitlər müəyyən olunmuş müddətdən sonra qaytarılır. Investisiya layihələrinin kredit qoyuluşları vasitəsilə maliyyələşdirilməsi zamanı kreditör payçı kimi iştirak etmir. Onun bu prosesdəki iştirakı kredit münasibətləri ilə məhdudlaşır.

Kapital, istehsalın amillərindən biri olmaqla yanaşı hər bir milli iqtisadiyyat çərçivəsində iqtisadi inkişafın əsas şərtidir. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki,

kapital qoyuluşunun iki istiqaməti fərqləndirilir; investisiya yatırımı və kredit qoyuluşu.

Iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun bir istiqaməti də dövlət borclanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman dövlət ya birbaşa borc alan kimi ya da, alınan vəsaitlərin zəmanətçisi kimi çıxış edir. Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb olunan kreditlər həm ölkədaxili, həm də xarici maliyyə mənbələrindən bəhlənə bilər. Birinci halda bu vəsaitlər daxili dövlət borcları, ikinci halda isə xarici dövlət borcları kimi xarakterizə olunur. Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb edilmiş dövlət borcları haqqında geniş məlumat verməmişdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bunlar əksər ölkələrdə, dövlət borcları tərkibində olduqca üstün xüsusi çəkiyə malikdir. Bu cəhət qeyd olunan borcların bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu istiqamətdə istifadə olunan dövlət borcları bir qayda olaraq uzun müddətli olur. Bu əlamət kapitalın xarakterindən irəli gəlir.

Bu məqsədlə cəlb olunan kreditlər yalnız milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilir. Milli iqtisadiyyatın prioritet sahələri dedikdə ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı baxımından daha əhəmiyyətli paya malik olan təsərrüfat sahələri nəzərdə tutulur. Bu sahələrin, dövlətin borc öhdəlikləri əsasında kredit vəsaitləri ilə təmin olunması bir çox əsaslı səbəblərlə bağlıdır.

Bu istiqamətdə cəlb edilən kreditlərin daha uzunmüddətli olması. Iqtisadiyyatın prioritet sahələri bu vəsaitləri əsas kapital qoyuluşları şəklində istifadə etməklə daha çox mənfəət əldə etməyə nail olurlar. Borc müddətinin uzun olması həm əsas kredit məbləğinin, həm də faizlərin daha səmərəli qaydada qaytarılmasına imkan verir.

Bu kreditlər digərlərindən nisbətən aşağı faizləri ilə seçilir. Əsasən beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən təqdim edilən bu kreditlərin verilməsində əsas məqsəd inkişaf etməkdə olan ölkələrin kapital ehtiyacını ödəməkdir. Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət qiymətli kağızlarından məhdud hallarda istifadə olunur. Buna əsas səbəb bu kreditlərin daha uzun müddətli olmasıdır.

Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunan maliyyə mənbələrindən biri də ölkədaxili maliyyə-kredit təşkilatlarının və Mərkəzi Bankın təqdim etdiyi birbaşa kreditlərdir. Bu subyektlərin təqdim etdiyi kreditlər daxili dövlət

borcu kimi qeydə alınır. Ölkədaxili digər maliyyə-kredit təşkilatlarından fərqli olaraq Mərkəzi Bankın bu sahədəki fəaliyyətinə az-az hallarda rast gəlinir. Digər mənbələrdən lazımı səviyyədə vəsaitlər cəlb edilə bilmədikdə sözü gedən qurumun köməyindən istifadə olunur. Maliyyə-kredit təşkilatlarının bu məqsədlə təqdim etdiyi kreditlərə gəldikdə isə yalnız hökumət zəmanəti ilə alınanlar dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Hökumət həmin təşkilatların verdiyi kreditlərə zəmanət təqdim etməklə prioritet sahələrin kapital ehtiyacını təmin etmiş olur.

Dövlət borcları vasitəsilə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zamanı ən geniş istifadə olunan maliyyə mənbəyi xarici kreditlərdir. Hökumət xarici kreditorların təqdim etdiyi vəsaitləri ya öz adından alıb istifadəçiyə ötürür, yaxud da zəmanət təqdim etməklə təsərrüfat subyektləri tərəfindən alınmasını təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətə yönəldilən xarici kreditlər əksər hallarda ikinci qaydada, yəni dövlət zəmanəti altında həyata keçirilir.

Bu münasibətlər zamanı xarici kreditorlar qismində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici dövlətlərin kommersiya bankları çıxış edirlər.

Qarşıya qoyulan məqsədlər baxımından beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının bu istiqamətə yönəldiyi kreditlər hər şeydən öncə güzəştli şərtlərlə seçilir. Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi işində ən çox fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə qurumları içərisində Dünya Bankı xüsusilə seçilir:

- Xarici özəl mənbələrdən gələcək sərmayə investisiyaların təsbit etmək və özəl sərmayənin yetərsizliyi vəziyyətində bunları tamamlamaq;
- Gəlirli investisiyaları təsbit edərək uzun müddət ərzində beynəlxalq dəyişmələrdə tarazlığı saxlamaq;
- Yerli şirkətlərin maliyyə mənbələrinə olan ehtiyacları təmin etməyə yardımçı olmaq.

Bu baxımdan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər bu kimi beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları xüsusilə fərqlənilirlər.

İri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində xarici dövlətlərin kommersiya bankları böyük paya malikdir. Bu zaman borc alan dövlətə siyasi, iqtisadi, eləcə də coğrafi cəhətdən yaxın olan xarici dövlətlərin kommersiya bankları əsas rol

oynayır. Türkiyənin hər hansı bir iri kommersiya bankının Azərbaycanda, yaxın Avropa dövlətlərində, eləcə də Türk dünyası ölkələrində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində iştirakı reallığa uyğundur. Qeyd etdiyimiz həmin bankın Cənubi Amerika ölkələrində yaxud da digər uzaq regionlarda uyğun fəaliyyəti məqsədəuyğun və real sayıla bilməz.

Adətən, investisiya məqsədli kreditlər dövlət borcları tərkibində daha məhsuldarlığına görə seçilir. Müəyyən qisim istiqamətlərə yönəldilən istehlak xarakterli borc vəsaitlərindən fərqli olaraq, bu kreditlər son nəticədə, ölkədə əmtəə və xidmət istehsalının artımına gətirib çıxarmaqla iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Bu məqsəd üçün alınan dövlət borclarının qaytarılması da borc öhdəlikləri baxımından yüngül hesab olunur. Bu vəsaitlər konkret məhsuldar obyektə yönəldiyindən həmin sahənin hesabına ödənilir. Digər bir tərəfdən qeyd olunan kredit vəsaitlərinin istifadəçisi əksər hallarda müstəqil təsərrüfat subyektləri olduğundan borc öhdəliklərinin qaytarılması da onların üzərinə düşür. Bu münasibətlərdə zəmanətçi kimi çıxış edən hökumətin başlıca vəzifəsi vəsaitlərin səmərəli istifadəsi və son nəticədə tam həcmdə qaytarılması üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir.

Investisiya layihələrinin müəyyən bir hissəsinin dövlət borcları kimi cəlb edilən vəsaitlər hesabına reallaşdırılmasının mühüm üstünlükləri vardır. Hər şeydən öncə, ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahələrinin uzunmüddətli və nisbətən aşağı faizli kreditlərlə təmin olunması bu istiqamətli dövlət borclarının ən üstün xüsusiyyətlərindən biridir. Bir çox mütəxəsislər investisiya layihələrinin xarici borc vəsaitləri hesabına deyil daxili mənbələr vasitəsilə maliyyələşdirilməsinə üstünlük verirlər. Müasir şəraitdə təkcə milli iqtisadiyyatın deyil, ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının mümkün imkanlarından istifadə etmək zərurəti yaranır. Investisiya kreditlərinin hərəkəti dövlətlər arası inteqrasiya prosesini gücləndirməklə yanaşı ayrı-ayrılıqda inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi yüksəlişinə imkanlar açır. Bu vəsaitlərin səmərəli qaydada istifadə olunması isə çox vacib şərt kimi həmin ölkələrin üzərinə düşür.

Ölkəmizdə dövlət borclarının tərkibində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər böyük paya malikdir. Daxili dövlət borclarını çıxmaq

şerti ilə bu istiqamətə yönəldilən vəsaitlərin demək olar ki, hamısı xarici dövlət borclarının payına düşür. Xarici mənbələrdən cəlb edilən investisiya kreditlərinin yönəldiyi sahələr içərisində neft-qaz və enerji sahələri daha çoxdur.

Investisiya məqsədilə cəlb edilən vəsaitlərin kreditorları qismində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici ölkələrin kommersiya bankları çıxış edir.

Respublikamızın iqtisadiyyatına bu məqsədlə daxil olan xarici kreditlərin böyük əhəmiyyəti güzəştli şərtlərlə müşayiət olunur. Bu kreditlərin ödənişi 10 ildən yuxarı müddətə nəzərdə tutulmuşdur. Ölkə təsərrüfatı üçün zəruri olan, lakin, ölkə daxilində istehsal olunmayan bir qrup əmtəə və xidmətlər vardır ki, onlar digər dövlətlərdən idxal olunur. Bir çox hallarda idxal olunmuş maddi nemətlərin dəyərini birbaşa ödəmək zərurəti yaranmadıqda dövlət kreditlərindən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Dövlət bu və ya digər mənbələrdən kredit vəsaitləri cəlb edərək idxalı maliyyələşdirmiş olur. Dövlət borclarının istifadə istiqamətlərindən biri də idxalın maliyyələşdirilməsidir. Bu istiqamətə xidmət edən dövlət borcları hökumətlərarası ticarət münasibətlərinin getdikcə genişləndiyi müasir şəraitdə çoxluq təşkil edir.

Idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə hökumət həm daxili, həm də xarici borc mənbələrindən istifadə edir. Bu zaman daxili borc mənbələrinin əsasını bu məqsədlə yerləşdirilmiş dövlət qiymətli kağızları təşkil edir. Idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə daxili borc mənbələrindən az hallarda istifadə olunur. Bu istiqamətli dövlət borclarının başlıca mənbəyi kimi birbaşa xarici kreditlər çıxış edir. Bu məqsədlə alınmış xarici kreditlər istiqaməti baxımından ixracatçı ölkə tərəfindən təqdim olunan birbaşa kreditlərə və digər xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlərə bölünür. Idxal əməliyyatı aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

Ixracatçı dövlət idxalçı dövlətə əmtəə və ya xidmətləri təklif edərkən bu dövlətə məxsus hər hansı kommersiya bankı yaxud maliyyə-kredit təşkilatı idxalçı hökumətə birbaşa kreditlər təqdim etmiş olur. Idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borclarının böyük əksəriyyəti bu qaydada həyata keçirilir. Bu zaman ixracatçı hökumətin maraqları təmin edilmiş olur.

Bir qayda olaraq dövlət borclarının kreditorları kimi beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və digər xarici ölkələrin kommersiya bankları çıxış edirlər. Beynəlxalq

maliyyə-kredit təşkilatlarının bu istiqamətə təqdim etdiyi kreditlərə məhdud hallarda rast gəlinir. Xarici kommersiya banklarının bu istiqamətə təqdim etdiyi kreditlər isə nisbətən ağır şərtlərlə verilir. Bu kreditlərin müddəti idxal–ixrac əməliyyatlarının xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əksər hallarda bu kreditlər orta müddətli olur.

Maliyyə-kredit təşkilatlarından borc vəsaitləri cəlb etmək yolu ilə idxalın maliyyələşdirilməsi bir qrup əsaslı zərurətdən doğur. İdxal olunmuş məhsul və ya xidmətlər ölkə daxili subyektlər tərəfindən təkrar olaraq satın alındığı üçün onların dəyərinin ödənişi bir çox hallarda gecikdirilir. Sözü gedən məhsulların dəyərinin ödənişi üçün ixracatçı dövlət qarışısında məsuliyyət daşıyan hökumət kredit vəsaitlərindən istifadə etmiş olur. İdxalın maliyyələşdirilməsinin borc vəsaitləri vasitəsilə həyata keçirilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kreditlər ölkə üçün zəruri olan maddi nemətlərin reallığını təmin etmiş olur. Digər bir tərəfdən bu kredit münasibətləri dövlətlərarası ixrac–idxal əməliyyatlarına yardımçı olur.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də kredit münasibətləri dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Belə ki, “Dövlət borcu” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsində dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən zəruri mal və xidmətlər idxalının maliyyələşdirilməsi həm daxili dövlət borcu həm də xarici dövlət borcu vəsaitlərinin təyinatı kimi göstərilmişdir. İdxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borclarının qaytarılması əsasən iki mənbə hesabına həyata keçirilir:

- idxal olunmuş məhsul və ya xidmətin təkrar alıcısı kimi çıxış edən ölkədaxili subyektlərin ödədiyi vəsaitlər fondu;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti.

Əksər hallarda idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə təqdim olunan kreditlər birbaşa hökumətə verilən və hökumət tərəfindən istifadə olunan kreditlər kimi səciyyələnir.

Digər ölkələrdən daxil olan pulun ümumi məbləği ilə başqa ölkələrə pul ödəmələrinin məbləği arasındakı nisbəti ifadə edən tədiyə balansı ölkədə yerləşən hüquqi və fiziki şəxslərin, eləcə də, digər iqtisadi subyektlərin xarici ölkələrlə həyata keçirdiyi çoxsaylı iqtisadi əməliyyatların sistemli şəkildə qeydiyyatına alınmasıdır. Tədiyə balans

ölkədən xaricə çıxarılan və ölkəyə xaricdən daxil olan bütün əmtəə və xidmətlər üzrə ödəmələrin istifadəsidir. Ölkənin tədiyə balansında müxtəlif dövrlərdə və fərqli səbəblər üzündən kəsir əmələ gələ bilər. Bu kəsirin aradan qaldırılması üçün bir çox mənbələrdən kredit vəsaitləri cəlb edilir ki, bunlar da dövlətin borc öhdəlikləri kimi xarakterizə olunur. Tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə cəlb edilən kreditlər xarici mənbələrdən bəhrələndiyi üçün xarici dövlət borcları kimi səciyyələnir.

Ölkənin tədiyə balansında yaranan kəsir vəziyyəti valyuta bircasında milli valyuta təklifinin dövrəli valyuta təklifindən artıqlığına gətirib çıxarır. Bu hal milli valyutanın dəyərini xeyli endirərək inflyasiyaya səbəb olur. Tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə xarici valyuta kimi cəlb edilən kreditlər hökumət tərəfindən ölkənin valyuta bircasında təklif edilərək milli valyutanın dəyərinin yüksəlməsinə və sabitliyinə kömək edir.

Bu kreditlər bilavasitə ölkənin pul–kredit siyasətinə xidmət edir. Tədiyə balansının qeyri–tarazlığından mələ gələn problem ölkənin pul–kredit sistemi üçün dərin böhran yarada bilər.

Bu istiqamətdən yaranan dövlət borcları daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə xasdır. Əksər hallarda bu ölkələr sözü gedən səbəb üzündən milli valyuta dəyərinin qeyri sabitliyi ilə üzləşir.

Tədiyə balansının tarazlaşması məqsədilə cəlb edilən borc vəsaitlərinin bir sıra üstünlükləri vardır ki, bu da onun mahiyyətindən doğan zəruriyyətdən irəli gəlir. Sözü gedən kreditlər dövləti borc öhdəlikləri ilə qarşı–qarşıya qoyulsa da, makroiqtisadi siyasət baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə cəlb edilən xarici vəsaitlərin kreditorları kimi beynəlxalq maliyyə–kredit təşkilatları və xarici dövlətlərin kommersiya bankları çıxış edir. Təqdim olunan kreditlər aşağı faiz və güzəştli şərtlər ilə verilir. Əksər ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə alınan xarici kreditlərin demək olar ki, hamısı beynəlxalq maliyyə–kredit təşkilatlarının payına düşür:

- tədiyə balansında yaranan natərzliqləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə kreditlər vermək;

- beynəlxalq rifahın yüksəlməsinə maneçilik törədən amilləri aradan qaldırmaq;
- fondun üzvlərinin tədiyə balansındakı sabitsizlik dərəcələrini minimuma endirmək.

Alınan pul vəsaitlərinin istifadəsi və qaytarılmasına gəldikdə isə, bu, digər istiqamətlərə yönəldilən dövlət borclarından fərqlənir. Hökumətin xarici valyuta ilə aldığı borc vəsaitləri valyuta bircalarında təklif olunduğu zaman təbii ki, həmin dəyərə müvafiq məbləğdə milli valyuta əldə edilmiş olur. Bu yolla dövriyyədən alınmış milli valyutalar dövlətin sərəncamına keçir. Tədiyyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə cəlb edilən borc vəsaitləri heç də tam həcmdə istifadə hökumətin sərəncamından çıxmır. Buna uyğun olaraq, sözü gedən dövlət borclarının qaytarılmasında, bircada xarici valyuta təklifi nəticəsində hökumətin sərəncamına keçmiş milli valyuta vəsaitlərindən istifadə olunur.

Dövləti yenidən borclanmağa sövq edən əvvəlki borc öhdəlikləri əsas borc məbləğindən yaranan öhdəliklərə, faiz məbləğlərindən yaranan öhdəliklər və həm əsas, həm də faiz məbləğlərindən yaranan öhdəliklərə bölünür.

Dövlət həm məqsədli, həm də məqsədsiz öhdəliklərin ödənilməsi üçün borc münasibətlərinə girə bilər. Öhdəliklərin qeyd etdiyimiz fərqiindən asılı olaraq yaranan yeni borc münasibətləri də müxtəlif xüsusiyyətli olur. Məqsədsiz dövlət borclarının ödənilməsi səbəbindən yaranan borc münasibətlərində hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə daha aşağı faizli və uzunmüddətli kreditlər əldə etməkdir. Məqsədsiz dövlət borcları yalnız əsas borc məbləğindən ibarət olur. Bu baxımdan, sözü gedən dövlət borclarının qaytarılması üçün cəlb edilən kreditlər güzəştli şərtlərlə müşayət olunur.

Dövlət borclarının ödənilməsi səbəbindən yaranan borc münasibətləri dövlət borclarının idarə edilməsinin əsas üsullarından biri kimi qəbul olunur. Bu zaman dövlətin borc ödəmək məqsədilə yenidən borclanması səbəbi kimi vaxtı çatmış dövlət borclarının ödənilməsini və əvvəlki dövlət borclarının yenisi ilə əvəz edilməsini göstərmək olar. Dövlət hər hansı səbəblər üzündən müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində ödənilməyən borc öhdəliklərinin icrasını həyata keçirmiş olur. Bu zaman borc

müqaviləsinin şərtləri əvvəlkinə nisbətən ağır da ola bilər. Bu vəziyyət dövlətin yeni borc münasibətlərinə girməsi məcburiyyətdən irəli gəlir.

Dövlətin əsas məqsədi əvvəlki dövlət borclarının ödənilməsindən çox, həmin öhdəliklərin yüngülləşdirilməsidir. Bu zaman əvvəlki borc öhdəliklərinin əvəz edilməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- Nisbətən yüksək faizli borcların aşağı faizli borclarla əvəz edilməsi.
- Qısamüddətli borcların uzun müddətli borclarla əvəz edilməsi.
- Həm müddəti, həm də faizi baxımından əvvəlki dövlət borclarının güzəştli borclarla əvəz edilməsi.

Əvvəlki dövlət borclarının ödənilməsi məqsədilə yaranan borc münasibətləri aşağıdakı istiqamətlərdə:

- Dövlət qiymətli kağızlarından yaranan borcların yeni dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsilə ödənilməsi.
- Dövlət qiymətli kağızlarından yaranan borcların birbaşa kreditlər vasitəsilə ödənilməsi.
- Birbaşa kreditlərdən yaranan dövlət borclarının dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsilə ödənilməsi.
- Birbaşa kreditlərdən yaranan dövlət borclarının birbaşa kreditlər vasitəsilə ödənilməsi.

1. Məqsədsiz dövlət borclarının dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsilə ödənilməsi baş verə bilər.

Müasir şəraitdə qeyd etdiyimiz istiqamətlərdən ən geniş istifadə olunanı yeni dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsilə ödənilməsidir. Dövlət qiymətli kağızlarından yaranan borcların dövrü xüsusiyyətindən irəli gəlir. Digər bir tərəfdən, bu maliyyə alətlərindən yaranan borclar əksər hallarda qısamüddətli olduğundan onların vaxtlı-vaxtında ödənilməsi bir çox çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən, dövlət yeni maliyyə alətləri yerləşdirməklə ya əvvəlki borclarını ödəyir ya da əvəz etmiş olur.

İdaxlın maliyyələşdirilməsindən yaranmış məqsədsiz borcların yeni borclarla əvəz edilməsi hökumətlərarası borc öhdəliklərinin dərinləşməsinə xidmət edir.

Məqsədli dövlət borclarının maliyyələşdirilməsilə yönəldilmiş yeni borc öhdəlikləri böyük səmərə daşıyır. Bu, əvvəlki borcların daha güzəştli şərtlərə malik borclarla əvəz edilməsinə aiddir.

Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə yaranmış dövlət borcları ümumilikdə ölkənin maliyyə siyasətinə, o cümlədən borc siyasətinə xidmət edir.

“Dövlət borcu” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsində daxili və xarici dövlət borcu vəsaitlərinin təyinat istiqamətlərindən biri kimi əvvəlki dövlət borclarına xidmət edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu qanun layihəsində yalnız daxili dövlət borclarına xidmət üzrə borc öhdəlikləri daxili dövlət borcu vəsaitlərinin təyinatı kimi göstərilmişdir.

Ölkəmizdə də bu istiqamətli dövlət borclarının demək olar ki, hamısı dövlət qiymətli kağızlarının payına düşür. Buna səbəb olan əsas amillərdən biri də dövlət borc alətlərinin daha qısamüddətli olmasıdır. Dövlət qiymətli kağızlarının böyük bir hissəsini təşkil edən dövlət qısamüddətli istiqrazlarının ödəniş vaxtı, orta hesabla 90 gün olduğuna görə onların maliyyələşdirilməsində yeni borc öhdəliklərindən istifadə olunur. Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan borclar daha çox ağır borc öhdəliklərinə malik dövlətlərə aiddir. Bu ölkələrdə ödəniş vaxtı çatmış borclar bir qayda olaraq sözügedən üsulla həyata keçirilmiş olur. Dövlət borclarının vaxtlı-vaxtında ödəniləsinə yönəlik ciddi dövlət siyasəti mövcud olduğundan ağır öhdəliklərə çevrilmiş dövlət borcları demək olar ki, yoxdur. Belə dövlət borclarının güzəştli şərtlərlə seçilən yeniləri ilə əvəz edilməsi, hər şeydən əvvəl, dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafını tələb edir. Çünki, yalnız, bu maliyyə alətlərinə yüksək tələb olan şəraitdə onların əvəz edilməsi prosesi uğurla həyata keçirilə bilər. Müxtəlif vaxtlarda və fərqli səbəblər üzündən ölkədə fəvqəladə hadisələr meydana çıxma bilər. Öncədən fəvqəladə xərclərin ödənilməsi üçün dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş maliyyə fondları mövcuddur. Bir çox hallarda bu maliyyə fondları fəvqəladə xərcləri ödəyə bilmir. Bu zaman dövlət maliyyə vəsaitlərinə əl atır. Bu maliyyə vəsaitlərinin bir hissəsi də dövlət borclanması ilə bağlıdır. Belə ki, hökumət qeyd olunan səbəb üzündən borc vəsaitləri cəlb etmiş olur.

Müasir şəraitdə hər hansı bir ölkədə meydana çıxan fəvqəladə hadisələrin aradan qaldırılmasında digər dövlətlərin əvəzsiz maliyyə yardımları yaxından iştirak etsə də, bu hadisələr sonunda dövlət borclarından istifadə edilməsi bir vasitə olaraq qalır.

Adətən fəvqəladə hadisələrin nəticələri qısa müddəti əhatə etdiyi üçün xərclərin maliyyələşdirilməsi də qısa zaman kəsiyində reallaşdırılmalıdır. Bu səbəbdən də fəvqəladə xərclərin ödənilməsi üçün dövlət borclarından istifadə edilməsi birbaşa kreditlər yolu ilə həyata keçirilir. Belə vəziyyətdə daha çox birbaşa xarici kreditlərdən istifadə olunur. Bu hadisələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə daxili borc vəsaitlərindən istifadə olunması daxili dövlət borcu, xarici borc vəsaitlərindən istifadə olunması isə xarici dövlət borcu kimi qeydə alınır. “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsində təbii fəlakətlərin və digər fəvqəladə vəziyyətlərin nəticələrinin bilavasitə aradan qaldırılması ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsi xarici dövlət borcları üzrə alınmış vəsaitlərin təyinatı kimi göstərilmişdir.

Nəzərdə tutulmayan, gözlənilməz xərclərin ən geniş yayılmış forması təbii fəlakətlərlə bağlıdır. Zəlzələlər, qasırğalar, çay daşqınları dövləti ağır xərclərlə baş-başa qoyur. Dövlət təbii fəlakətlərlə bağlı xərcləri, yeni vergi növlərinin və ya yeni vergi dərəcələrinin tətbiqi yolu ilə maliyyələşdirmək imkanına malikdir. Lakin bu istiqamətdə aparılan iqtisadi siyasət əhalinin sosial durumunu zəiflədə bilər.

Təbii fəlakətlər üzündən yaranan dövlət borcları dəymiş maddi ziyanın aradan qaldırılmasına yönəldilir. Buraya binaların tikilməsi və təmiri, dağılmış yolların yenidən bərpa olunmasını aid etmək olar.

Müasir dünyamızın global problemlərindən biri də tez-tez ağır fəlakətlər törədən, dünya ictimaiyyətini açılmaz suallar qarşısında qoyan terror hadisələri ilə bağlıdır. Kəskin ictimai münaqişələr fonunda yaranan terror hadisələri də fəvqəladə xarakter daşıyır. Neçə-neçə insan həyatına son qoyan terror hadisələri ağır maddi ziyanlara səbəb olur. Deyən maddi ziyanlardan irəli gələn xərclərin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən biri kimi dövlət borcları çıxış edir.

Müharibələrin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclərin bir hissəsi də dövlətin cəlb etdiyi borc vəsaitləri hesabına ödənilə bilər. Bu xərclər müharibəyə hazırlıq

mərhələsində başlayır, müharibə zamanı və eləcə də müharibə bitdikdən sonra davam edir. Müharibə şəraitdə heç bir dövlət vergi gəlirlərinin artırılmasına yönəlik iqtisadi siyasəti məqbul hesab etmir. Bu hal ölkədə sosial gərginliyin artması ilə nəticələnə bilər. Dövlətin müharibə şəraitində pul ehtiyacının böyük bir hissəsi cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin hesabına ödənilir.

Müharibə şəraitində dövlət borcları təkcə pul formasında yaranmır. Belə ki, döyüş vasitələri və digər avadanlıqlar müharibə edən dövlətə digər dövlətlər tərəfindən borc olaraq verilir ki, bu da müharibə bitdikdən sonra pul vəsaitləri formasında ödənilir. Fövqəladə hadisələrlə bağlı yaranan dövlət borcları əksər hallarda orta və uzun müddətli olur. Bir dövlətin başqa birinə yardımı kimi başa düşülən bu borclar güzəştli şərtlərə, bəzi hallarda isə faizsiz formaya malik olur. Fövqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları bir çox fərqli xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu borclar ciddi pul ehtiyaclarından irəli gəlməklə, hər hansı bir iqtisadi siyasətə xidmət etmir və bu borclar istehlak xarakterli sayılmır. Çünki, bu vəsaitlərin istifadəsi zamanı əsas məqsəd mənfəət əldə edilməsi deyil, zəruri xərclərin ödənilməsidir;

Borc vəsaitlərinin qaytarılması vasitəsi kimi, bütün hallarda digər maliyyə qaynaqları çıxış edir. Yəni, bu borclar yönəldiyi sahənin hesabına ödənilmir. Planaşdırılmayan hadisələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borclarının üstünlükləri barədə onu demək olar ki, bu vəsaitlər dövlətin ağır borc öhdəliklərinə aid edilir. Belə hadisələr zamanı meydana çıxan zəruri xərclərin ödənilməsində daxili potensialın, qeyri-borc vəsaitlərinin ön plana keçməsi daha məqsədəuyğundur.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ OLUNMASININ TƏDQIQI

2.1. Müasir şəraitdə borc öhdəlikləri və dövlət borclarının ödənilməsi problemləri

Dövlət borcları haqqında nəzəri fikirlərin bu cür müxtəlifliyi bir daha borc münasibətlərinin geniş miqyaslı inkişafının nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Dövlət borcu – qaytarılmaq şərti ilə edilən ödənişdir. Borc münasibətlərini digərlərindən fərqləndirən yeganə spesifik cəhət də bu xüsusiyyətdən irəli gəlir. Dövlət borcu da digər borc münasibətləri kimi sözügedən prinsipə tabedir.

Dövlət borclarının ödənilməsi – müəyyən müddətdən sonra alınan borc vəsaitlərinin, yaxud digər borc öhdəliklərindən irəli gələn vəsaitlərin qaytarılması deməkdir.

Dövlət borclarının ödənilməsi prosesinə müxtəlif prizmalardan yanaşmaq olar. Hər şeydən öncə, ödəniş prosesi dövlət borclarının idarə edilməsinin son mərhələsini təşkil edir. Bütövlükdə idarəetmə prosesinin, o cümlədən, onun əvvəlki mərhələlərinin son məqsədi borc öhdəliklərindən irəli gələn ödənişlərin tam şəkildə həyata keçirilməsidir. Yalnız tam şəkildə ödənişdən sonra idarəetmə prosesinin uğurlu getməsindən danışmaq olar.

Digər tərəfdən vəsaitlərin qaytarılması borc münasibətlərinin sonu deməkdir. Yəni, borc alan ilə borc verən arasındakı münasibətlər borc vəsaitlərinin ödənilməsi anına qədər davam edir.

Bütün bunlarla yanaşı, dövlət borclarının ödənilməsi ölkənin ümumi iqtisadi durumu, eləcə də makro-iqtisadi siyasət baxımından böyük təsirlər buraxır. Belə ki, borcun ödənilməsi bu məqsədə təkim edilmiş maliyyə mənbəyinin sərbəstləşməsinə gətirib çıxarır. Artıq, bundan sonra həmin maliyyə mənbəyi digər dövlət ehtiyaclarına yönəldilə bilər.

"Dövlət borcu haqqında" qanun dövlət borclarının həyata keçirilməsini və dövlət zamanətlərinin verilməsini, habelə dövlət borcunun idarə olunmasında iştirak edən subyektlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət borcu – dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici dövlətlərə və beynəlxalq

təşkilatlara müvafiq faiz ödənilməklə qaytarmalı olduğu, milli və ya xarici valyuta ilə ifadə edilmiş borc öhdəlikləridir. Dövlət borclanmaya əsasən təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərin maliyyələşdirilməsi və büdcə kəsirinin yerinin doldurulması məqsədilə gedir. Dövlət borcu ötən illərin borcundan və yeni yaranan borcdan ibarət olur. Müddətinə görə isə qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli borc öhdəlikləri fərqləndirilir.

Əksər ölkələrdə olduğu kim, Azərbaycanda da, hər il “dövlət büdcəsi haqqında” qanuna əsasən daxili və xarici dövlət borcunun limiti müəyyən edilir. Eyni zamanda, burada dövlət zəmanəti ilə investisiya layihələri üzrə istifadə ediləcək xarici kreditlərin həcmi öz əksini tapır.

Hər maliyyə ili ərzində dövlətin xarici və daxili borcunun ödənilməsi ilə bağlı xərclər Azərbaycan Respublikasının “Dövlət büdcəsi haqqında” qanununda yer alır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bu xərclər bütünlüklə mərkəzləşdirilmiş xərclərə aid edilir. Dövlət borcu aşağıdakı formalarda ola bilər: hökumətin aldığı kreditlər, hökumət adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində dövlət istiqrazları və hökumətin təminat verdiyi digər borc öhdəlikləri.

Dövlət borcu müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir. Büdcə ili ərzində alınan dövlət borcunun məbləği, onun istifadəsi və dövlət borcuna xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsində əks etdirilir. Büdcə gəlirlərinin həcmindən və ayırmaların səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas borc və faiz) tam və vaxtında həyata keçirilməlidir. Faizlər və borclar kredit müqaviləsinə, yaxud dövlət qiymətli kağızlarının şərtlərinə əsasən vaxtında ödənilməlidir. Daxili və xarici dövlət borclarının yuxarı həddi müvafiq büdcə ili üçün dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında dövlət borcu dövlətin adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə ödənilməli olan borc. Azərbaycanın xarici dövlət borcu son bir ildə 14% artıb.

Vaxtında borcların ödənilməsi ölkənin kredit reytinginə müsbət təsir göstərir. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ödəniş prosesi dövlətin öz öhdəliklərini icra

etməsi işinin əsas hissəsi deməkdir. Üçüncüsü, borcların ödənilməsi ölkənin mövcud iqtisadi siyasətində pozitiv meyilli dəyişikliklərə səbəb olur. Belə ki, hər hansı borc məbləğinin ödənişindən sonra dövlətin borc xidməti tədbirləri yüngülləşmiş olur və s.

Azərbaycanın son illər Cənubi Qafqazda böyük nüfuz sahibi kimi çıxış edərək, iqtisadi qüdrətini artırmış, ümumi daxili məhsulun artımına görə dünyada lider dövlətə çevrilmişdir. Respublikamızın iqtisadi imkanlarının ildən-ilə artması, orta burjuaziyanın formalaşması, sahibkarlığın inkişafı, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması yönündə hökumət səviyyəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafı möhkəmləndirməklə yanaşı, daha da gücləndirir. Son illərdə ölkədə aparılan əsaslı iqtisadi islahatlar nəticəsində Azərbaycanda iqtisadiyyatın həcmi 96 faiz - təxminən iki dəfə artmışdır və bu da dünyada analoqu olmayan göstəricidir.

Respublikamızın dövlət büdcəsi ilə yanaşı, valyuta ehtiyatları da ildən-ilə artır. Respublikamızın iqtisadi imkanlarının artması ona global layihələri də müstəqil şəkildə gerçəkləşdirmək imkanı yaradır. Təkcə bir faktı vurğulayaq ki, Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilişi üçün Gürcüstana 200 milyon dollar həcmində kredit ayırmışdır və bu fakt respublikamızın regionda iqtisadi inkişafın lokomotivi olduğuna şübhə yeri qoymur. Ümumiyyətlə, bu gün elə bir dövlət tapmaq çətindir ki, onun xarici borcları olmasın. Dünya iqtisadi sisteminə sürətli inteqrasiya dövlətlərlə beynəlxalq maliyyə qurumları arasında qarşılıqlı öhdəliklərin, borcların formalaşmasını ehtiva edir, digər tərəfdən ölkələrin daxili borcları formalaşır. Hətta inkişaf etmiş dövlətlər də bəzən müəyyən global layihələrin həyata keçirilməsi üçün nüfuzlu maliyyə qurumlarından, banklardan uzunmüddətli kreditlər götürürlər. Dövlət büdcəsinin həddən artıq yüklənməməsi məqsədilə atılan bu addım həm də inkişafı şaxələndirmək məqsədi güdür. Xarici borcların artımı yalnız ÜDM-in 30 faizini ötdükdə inkişaf üçün təhlükəli tendensiya sayılır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin xarici borcu ÜDM-in 20-60 faizini təşkil etdiyi halda, Azərbaycanda bu rəqəmin 7,3 faiz olması respublikamız üçün belə bir təhlükənin olmadığını göstərir. Müstəqil respublikamız son illərdə inkişaf strategiyasını müstəqil şəkildə həyata keçirmək, müxtəlif sahələrdə islahatlar aparmaq, struktur və infrastruktur

yeniliklərini tətbiq etmək üçün müxtəlif maliyyə qurumlarından, ayrı-ayrı dövlətlərdən kreditlər almalı olmuşdur. Müəyyən layihələr həyata keçirildikdən sonra həmin kreditlərin bir qismi qaytarılmış, ehtiyac yarandıqda yenidən kreditlər alınmışdır. Bu, hər dövlətin iqtisadi inkişafı üçün atılan mütləq addımdır və Azərbaycanın da xarici borclarının olması tamamilə təbiidir. Digər dövlətlərin də Azərbaycana milyonlarla dollar borcunun olduğunu nəzərə aldıqda, bəzi qüvvələrin əndişəsinin yersiz olduğuna şübhə yeri qalmır.

Rusiyanın xarici borcu 47,1 milyard dollardır və bu ölkənin ÜDM-in 8 faizini təşkil edir. Gürcüstanın xarici borcu 1 milyard 686 milyon dollar təşkil edir. Qonşu dövlətdə ÜDM həcmi nəzərə alsaq, bunun yüksək rəqəm olduğunu görürük. Ukraynanın xarici borcu son illərdə 19,9 faiz artaraq 65,382 milyard dollar təşkil etmişdir. Ukrayna əhalisinin 60 milyon nəfər olduğunu götürsək, orta hesabla hər bir vətəndaşa 1000 dollardan artıq borc düşdüyü aydın görünür.

Şərqi Avropa ölkələri üçün nümunə göstərilən Polşanın xarici borcu isə 205 milyard dollar təşkil edir. Bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, 2010-cu ildə bu rəqəm 300 milyard, 2014-cü ildə 400 milyard təşkil etmişdir və belə olduqda Polşa artıq borcu qaytarmaq iqtidarında olmayacaq. Əsas strateji obyektlərini borc müqabilində Rusiyaya vermiş, erməni lobbisinin maliyyə yardımının ümidinə qalmış Ermənistan haqqında isə, ümumiyyətlə, danışmağa dəyməz.

Almaniyanın xarici borcları ümumi daxili məhsulda 68, Fransanın xarici borcları 66, ABŞ-ın 53, Böyük Britaniyanın 43, Norveçin 36, Avstraliyanın 12, Qazaxıstanın 10 faiz təşkil edir. Bu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın xarici borcu olduqca cüzdür. Bu da ölkəmizə istənilən anda xarici borclarını ödəmək imkanı yaradır.

Cədvəl 2.1.

**2008-2014-cü illərdə Azərbaycanın xarici borcu üzrə əsas göstəricilər
(mln.ABŞ dolları ilə)**

İllər	Cəmi kreditlər	ÜDM-a nisbəti, %-lə	Adambaşına düşən xarici borc
2008	1356,0	23,0	166,0
2009	1575,0	23,0	192
2010	1588	18,6	191,0

2011	1650,5	12,7	196,5
2012	1972,0	9,9	232,5
2013	2441,9	8,2	283,9
2014	3331,5	8,7	380,6

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet saytı

Dövlət borclarının ödənilməsi prosesinin daha böyük müsbət nəticələri dövlət qiymətli kağızları ilə bağlıdır. Belə ki, bu maliyyə alətləri üzrə yaranan öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında və tam həcmdə icrası onlara olan etibarın səviyyəsini yüksəltmiş olur. Bu da, öz növbəsində, dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafına gətirib çıxarır.

Öhdəliklərin icrası baxımından dövlət borclarının ödənilməsi bir neçə qaydada həyata keçirilə bilər. Dövlət borcunun vaxtlı – vaxtında ödənilməsi, normal idarəetmə metodunun tərkib hissəsinə daxildir. Yəni, bu zaman, istifadəçi tərəf borcun normal şəkildə idarə olunmasını təmin edərək öhdəliklərin icrasını həyata keçirir. Dövlət borclarının vaxtlı – vaxtında ödənilməsi həm borc alan, həm də borc verən baxımından böyük üstünlüklərə malikdir. Belə ki, borc alan tərəf ödənişləri vaxtlı – vaxtında icra etməklə üzərinə düşən öhdəlikləri xeyli yüngülləşdirmiş olur. Həm də bu proses onun yüksək kredit qabiliyyətindən xəbər verir. Borcların bu qaydada qaytarılması daha çox borc verən, yəni kreditor və investor baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu subyektlər yerləşdirdikləri vəsaitləri vaxtında geri aldıqda onların sonrakı istifadə prosesini uğurla həyata keçirə bilər.

Dövlət borcunun müəyyən gecikdirmələrlə ödənilməsi isə qeyri – normal şəkildə idarə edilməsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Yəni, dövlət, yaxud istifadəçi subyekt razılaşdırılmış müddət ərzində borc vəsaitlərini qaytarmaq imkanına malik olmur. Beləliklə borc vəsaitləri müəyyən gecikdirmələrlə ödənilmiş olur. Bu hal bir sıra mənfi nəticələrə səbəb olur.

- dövlətin, o cümlədən istifadəçi subyektin kredit reytingi aşağı düşür;
- gecikmiş öhdəliklər borclu tərəf üçün ağır borc yükünə çevrilir;
- dövlət qiymətli kağızlarının – borc alətlərinin etibarlılıq səviyyəsi aşağı düşür;
- dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ləngiyir;
- borc verən tərəfin, o cümlədən kreditor və investorların maraqları pozulur.

Dövlət borclarının ödənişi müxtəlif səbəblər üzündən gecikdirilə bilər. Bu hal, son nəticədə dövləti bir sıra əsaslı tədbirlərə əl atmağa məcbur edir. Bu tədbirlərdən biri də yeni borc vəsaitləri cəlb etməkdir. Belə ki, dövlət borcların ödənişini həyata keçirmək üçün yenidən borclanmış olur. Beləliklə, borcların vaxtlı – vaxtında ödənilməsi yeni borc öhdəliklərinə yol açmış olur.

Dövlət borclarının ödənilməsi ölkənin borc yükünü azaldır və son nəticədə müəyyən borc münasibətini sona çatdırır. Bu proses borcların əsas məbləğini azaltdığı kimi faiz məbləğlərini də azaltmış olur. Çünki, hər ödənilən borc məbləği dövlətin borc xidmətlərində müəyyən azalma meydana gətirir.

Bütün dövlət borcu münasibətlərində ödəniş müddəti vardır. Ödəniş müddəti öncədən həm müəyyənləşdirilə, həm də müəyyənləşdirilməyə bilər. Qeyd olunan ikinci xüsusiyyət əbədi dövlət borclarına (davamlı borclar) aiddir. Əksər dövlət borcu münasibətlərində isə ödəniş müddəti öncədən müəyyən edilir. Bu zaman borclu tərəf dəqiqləşdirilmiş müddət ərzində razılaşdırılmış şərtlərlə ödənişi həyata keçirmək məcburiyyəti daşıyır. Bu baxımdan, ödəniş formasına görə dövlət borclarını iki qrupa ayırmaq olar: məcburi ödəniş və könüllü ödəniş.

Borcların məcburi qaydada ödənilməsi bağlanmış müqavilənin şərtlərindən irəli gəlir. Belə ki, bu zaman borclu tərəf müəyyən müddətdən sonra borcların ödənilməsinə məcburiyyət daşıyır. Bu ödəniş forması dövlət borcu münasibətlərinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Dövlət borclarının məcburi ödəniş forması qaytarılma müddəti məlum olan borclara aiddir. Bu baxımdan, məcburi ödəniş formasına malik olan borclar bir çox üstünlüklərlə müşahidə olunur. Bu üstünlüklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kreditor, yaxud investor vəsaiti konkret müddətə yerləşdirmiş olur ki, bu da ona həmin vəsaitin sonradan istifadəsi üçün məqsədyönlü addımlar atmağa imkan verir;
- Borc alan tərəf müəyyən müddətdən sonra faizlərlə yanaşı əsas borc məbləğini qaytarmaq məcburiyyətində olduğu üçün borc vəsaitlərinin daha səmərəli şəkildə istifadəsini təmin edir, eləcə də onların istifadəsi üzərində ciddi nəzarəti həyata keçirmiş olur;

– Məcburi ödəniş idarəetmə prosesi zamanı digər tədbirlərin sürətlənməsinə səbəb olur və s.

Məcburi ödənişə malik dövlət borcları ödənilmə prosesinin xarakterinə görə müxtəlif növlərə ayrılır:

- Həm əsas, həm də faiz məbləğinin bütövlükdə ödənilməsi. Bu məcburi ödəniş formasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borc alan tərəf aldığı borc vəsaitlərinin həm əsas, həm də faiz məbləğlərinin ödənişlərini istifadə müddətindən sonra qaytarmış olur. Bu formada ödənişlər bir qayda olaraq qısamüddətli borc münasibətlərinə xasdır. Buna misal olaraq, gəlirləri diskont qaydada ödənilən dövlət qiymətli kağızlarını göstərmək olar. Bir çox hallarda bir il müddətinə qədər olan birbaşa kreditlər də bu formada qaytarılır. Sözügedən məcburi ödəniş forması bir çox üstün cəhətlərə malikdir. Bu üstünlük əsasən borc alan tərəflə bağlıdır. Belə ki, borc alan subyekt müəyyən olunmuş müddət bitənə qədər heç bir ödənişlə, o cümlədən faiz ödənişləri ilə qarşılaşmır. Yəni bu müddət ərzində bütün vəsaitlər tam şəkildə borc alan subyektin sərəncamında qalır. Bu ödəniş formasının üstünlüklərlə yanaşı bir çox mənfi xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, dövlət, eləcə də digər borc alan subyektlər ödəniş müddəti çatdıqda ağır borc yükü ilə qarşılaşmalı olur. Bu baxımdan sözü gedən ödəmə forması dövlət maliyyəsi üçün əsaslı çətinliklər yarada bilər. Çünki, borcların müəyyən bir tarixdə bütövlükdə ödənilməsi dövlət üçün böyük miqdarda pul ödənilməsi deməkdir.

Kreditor və ya investor baxımından da bu cür ödənişlər məqsədəuyğun hesab edilmir. Bütün borcun sonda ödənilməsi bu subyektləri dövrü olaraq vəsaitlər əldə etməkdən məhrum edir.

Dövlət borclarının bu formada ödənilməsi zamanı borc alan subyekt müəyyən ödəniş fondu yarada bilər və bura hissə –hissə vəsaitlər səfərbər etməklə ödəniş məbləği formalaşdırı bilər. Bu üsul sözü gedən borcların normal idarə edilməsi üçün vacib rol oynayır.

- Faiz məbləğinin hissə-hissə, əsas məbləğin isə bütövlükdə ödənilməsi. Müasir şəraitdə daha geniş yayılmış bu ödəniş formasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borc alan subyekt faiz ödənişlərini borc müddəti ərzində bir neçə dəfə, əsas məbləğin

ödənini isə sonda həyata keçirir. Bu formalı ödəniş daha çox orta və uzun müddətli borclarda rast gəlinir. Mahiyyətindən göründüyü kimi, bunun əvvəlki ödəniş formasından yeganə fərqi faiz ödəmələrindədir. Faizlər borc müddətindən asılı olaraq, aylıq, rüblük, eləcə də illik ödənilə bilər.

Borc alətlərinin geniş yayılmış forması olan kuponlu dövlət qiymətli kağızları bu ödəniş formasına malikdir. Belə ki, burada kuponların hissə-hissə kəsilməsi üsulu ilə dövlət faiz ödənişlərini həyata keçirir.

Birbaşa kredit münasibətlərinin böyük əksəriyyətində faiz ödənişləri hissə-hissə icra olunur. Burada faiz ödənişlərinin müddətləri arasındakı vaxt müqavilənin şərtləri ilə müəyyən edilir.

Bu ödəniş formasının üstünlükləri həm birinci, həm də ikinci tərəf subyektlər ilə bağlıdır. Faizlərin hissə-hissə ödənişi kreditor və investorlara dövrü olaraq vəsait əldə etmək imkanı verir. Borc verən subyekt isə borc müddətinin sonunda yalnız əsas məbləğin ödənişini həyata keçirir.

- Həm faiz, həm də əsas borc məbləğinin hissə-hissə ödənilməsi. Uzunmüddətli dövlət borclarının ən geniş yayılmış ödəmə forması bu qaydada həyata keçirilir. Borc alan subyekt bu məcburi ödəniş formasında həm faiz, həm də əsas borc məbləğini tədricən ödəyir. Bu, yeganə məcburi ödəniş formasıdır ki, yalnız birbaşa kredit münasibətlərinə tətbiq edilir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızları üzrə əsas borc məbləği hissə-hissə ödənilə bilinmir. Söhbət dövlət qiymətli kağızının bir vahidindən gedir.

Bu ödəniş forması dövlətin borc yükü baxımından səmərəli hesab edilir. Dövlət özünün borc öhdəliklərini hissə-hissə icra etməklə borc yükünü tədricən azaltmış olur. Borc müddəti bitdikdən sonra isə az miqdarda əsas borc məbləği ödənilməli olur.

Sözügedən məcburi ödəniş forması kreditor nöqteyi nəzərindən olduqca vacib xarakter daşıyır. Bu vaciblik verilən borc vəsaitlərinin uzunmüddətli olmasından irəli gəlir. Əks halda kreditor daha uzun müddət ərzində əsas kredit məbləğindən məhrum olacaqdır. Bu da həmin subyektin fəaliyyətinin səmərəliliyini aşağı salmış olacaq. Bu məcburi ödəniş forması bir neçə qaydada həyata keçirilə bilər. Bunlardan daha çox istifadə olunanları aşağıdakılardır:

Tükənən borc ödənilməsi üsulu. Bu zaman dövlət müəyyən edilmiş müddət ərzində faiz və əsas borc məbləğinin bir hissəsini ödəyir. Dövrü olaraq həyata keçirilən bu üsul ilə dövlətin borc yükü yavaş-yavaş azalır və sona çatır. Bu üsul üzrə ödənişlərin həcmi azalan istiqamətdə davam edir.

Artan borc ödənilməsi üsulu. Bu üsul vasitəsi ilə ödənişlər də əvvəlki qaydada həyata keçirilir. Yeganə fərq ondadır ki, bu zaman ödənişlər artan istiqamətdə davam edir. Məsələn, 4 dəfə borc ödənişi nəzərdə tutulubsa, birinci dəfə ümumi məbləğin 10%-i, sonralar isə uyğun olaraq 20, 30 və 40% həcmində ödənişlər icra edilir. Müasir dövrdə bu üsul birinciyə nisbətən daha çox istifadə olunur. Çünki, bu borc alan, subyektin maraqlarına daha uyğun gəlir.

Bərabər borc ödənilməsi üsulu. Adından məlum olduğu kimi, burada bütün mərhələlər üzrə ödəniş məbləği eyni olur. Yəni yuxarıdakı şərtlər əsasında götürsək hər mərhələdə ümumi məbləğin 25%-i həcmində ödənişlər həyata keçiriləcəkdir. Bu üsul daha çox kreditor baxımından məqsədəuyğun hesab edilir.

Borc məbləğinin hissə-hissə ödənişi üsulundan məqsədsiz borcların qaytarılmasında geniş istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, bu borclar gözlənilməz hallarda yarandığından onların ödənilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Bu baxımdan, dövlət qarşıya çıxan bu öhdəlikləri birbaşa qaydada ödəmək imkanına malik olmur. Məqsədsiz dövlət borclarının hissə-hissə ödənilməsi dövlətin borc yükü baxımından daha məqsədəuyğun sayılır.

Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları hökumətin borc siyasəti baxımından böyük üstünlüklərə malikdir. Dövlətin borc öhdəliklərinin hər hansı səbəblər üzündən icra olunmaması yaxud onun icrasının gecikdirilməsi neqativ hal kimi qiymətləndirilsə də yeni dövlət borcları ilə əvəz edilməsi tamamilə məqsədəuyğundur. Məqsədsiz dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi zamanı dövlət bu məqsədlə cəlb edilmiş kreditlərin müddəti həcmində vaxt qazanmış olur, və bu vaxt ərzində yeni borcun idarə olunmasına yönəlik borc siyasəti yürüdür.

Dövlət borclarının vaxtından qabaq ödənilməsi könüllü ödəniş formasının mahiyyətini təşkil edir. Bu borc ödənişi üsuluna müstəsna hallarda rast gəlinir. Hər

şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu ödəniş üsulu yalnız məqsədli borclara aiddir. Çünki, bu borcların, məqsədsiz borclardan fərqli olaraq, öncədən müəyyənləşdirilmiş ödəmə vaxtı vardır. Dövlət könüllü olaraq, vaxtından öncə borclarını qaytarmaqla sözü gedən ödəniş formasını həyata keçirmiş olur.

Borcların müxtəlifliyindən asılı olaraq könüllü ödənişlər əbədi və vaxtı çatmamış borcların könüllü olaraq ödənilməsinə ayrılır.

Əbədi borcların könüllü olaraq ödənilməsi, məlum olduğu kimi, ödəniş vaxtına malik deyildir. Cəlb etdiyi bu borcun davamlı olaraq faizlərini ödəyən subyekt istədiyi vaxt əsas borc məbləğini qaytara bilər. Yəni bu kimi borcların qaytarılması yalnız borc alan subyektin istəyindən asılıdır. Beləliklə, aydın olur ki, əbədi borcların əsas məbləğinin qaytarılması bir qayda olaraq könüllü xarakter daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, əbədi dövlət borclarının daha tezliklə qaytarılması borc xidməti baxımından məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, əsas borc məbləğinin qaytarılması faiz ödəmələrinin sonu deməkdir. Könüllü olaraq əbədi borcların ödənilməsi kreditör yaxud investor baxımından da səmərəli hesab edilir.

Dövlət təkcə əbədi borcların deyil, həm də ödənilmə vaxtı müəyyən edilmiş borcları könüllü qaydada ödəyə bilər. Yəni, dövlət özünün borc yükünü yüngülləşdirmək məqsədilə ödəniş vaxtı yetişməmiş borclarını qaytarmış olur. Vaxtı çatmamış borcların könüllü olaraq qaytarılması bir neçə səbəbdən irəli gəlir. Birinci səbəb kimi dövlətin yüksək maliyyə imkanları çıxış edir. Belə ki, dövlət bir sıra istiqamətlər hesabına böyük maliyyə imkanlarına malik ola bilər. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək o, vaxtı çatmamış ödənişləri tezləşdirə bilər. Bunun üçün daha bir şərt, ödəniş vaxtı gecikdirilən borc öhdəliklərinin olmamasıdır. Çünki, bu halda, sərbəst maliyyə vəsaitləri könüllü ödənişə deyil, məcburi ödənişə yönəldilmiş olur.

Dövləti könüllü ödənişə sövq edən daha bir cəhət alınan borcun ağır şərtləri ola bilər. Bu halda dövlət təkrar maliyyələşdirmə metodundan istifadə etməklə, ağır borc öhdəliyini yüngül şərtlərə malik borclarla əvəz edə bilər. Bu zaman ağır şərtlərlə müşayiət olunan borcun ödənişi könüllü qaydada həyata keçirmiş olur. Bu ödəniş forması həm birbaşa kreditlər, həm də dövlət qiymətli kağızları üzrə yaranan dövlət

borclarına tətbiq edilə bilər. İkinci qisim, yəni, dövlət qiymətli kağızları üzrə borclar bu baxımdan daha aktualdır. Bu, sözü gedən borcların xarakterindən irəli gəlir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızları üzrə borcun könüllü ödənişi bircəda bu maliyyə alətlərinin qiymətlərinin aşağı düşməsi şəraitində həyata keçirilmiş olur. Çünki, bu zaman dövlət borclarının ödənilməsi üçün daha az vəsait sərf edilmiş olur.

Dövlət borcunun könüllü olaraq ödənişinə səbəb olan vacib amillərdən biri büdcə profisitidir, yəni, büdcə gəlirlərinin xərclərdən artıqlıq təşkil etməsidir. Dövlət büdcəsinin bu vəziyyəti yalnız iqtisadi artım dövrlərindən mövcud olur. Bu zaman, vaxtı gecikdirilmiş borc öhdəlikləri, yaxud digər zəruri xərc istiqamətləri yoxdursa, həmin sərbəst vəsait borcların vaxtından qabaq ödənişinə yönəldilmiş olur. Borcların könüllü olaraq ödənilməsi bağlanmış borc müqaviləsinin şərtlərindən asılıdır. Borc müqavilələri bağlandığı zaman könüllü ödənişlərin hansı forma və qaydalar əsasında icrası öz əksini tapmış olur.

Əksər hallarda könüllü ödənişlər borc münasibətinə son qoyur. Yəni, borc alan subyekt bu ödənişi həyata keçirdiyi zaman sonrakı faiz məbləğlərini ödəmiş olmur. Bu qayda, daha çox dövlət qiymətli kağızları üzrə borcların könüllü ödənişi zamanı reallaşdırılır. Bundan fərqli olaraq, bəzi hallarda birbaşa kredit vəsaitləri könüllü olaraq ödəniləndə kreditör sonrakı faiz məbləğlərini də tələb etmiş olur. Bu halda dövlət, eləcə də digər borc alan subyektlər könüllü ödənişi reallaşdırmaq fikrindən daşınmış olurlar.

Ödənişin xüsusiyyətinə görə borcların könüllü olaraq ödənilməsi prosesini faizlərin könüllü olaraq ödənilməsi və əsas borc məbləğinin könüllü olaraq ödənilməsi kimi qruplaşdırmaq olar. Könüllü ödənişin faizsiz forması yalnız, faiz məbləğlərinin vaxtından öncə ödənilməsini ifadə edir. Bu zaman borc alan subyekt ya borc münasibətlərinin başlanğıcında, yaxud da müəyyən bir dövrdə qabaqcadan faiz məbləğlərini ödəmiş olur.

Bir sıra hallarda, borc alan ilə kreditör arasındakı razılığa əsasən könüllü ödənilən faizlər müəyyən güzəştlərlə müşahidə olunur. Bu ödəniş forması faiz məbləğlərinin həm tam həcmdə, həm də müəyyən qədər ödənilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Əsas borc məbləğinin könüllü olaraq ödənilməsi zamanı faizlərin deyil, əsas

borc məbləğinin vaxtından qabaq ödənişi nəzərdə tutulur. Könüllü ödənişlərin ən geniş yayılmış növünü, məhz, əsas borc məbləğinin ödənişi təşkil edir. Yuxarda qeyd etdiyimiz kimi, əksər hallarda əsas məbləğin könüllü olaraq ödənilməsi, eyni zamanda, faizlərin ödənişinə də son qoyur. Bu, həm də borc münasibətlərinin sonu deməkdir.

Formasından asılı olmayaraq, bütün hallarda borcların ödənilməsi üçün maliyyə mənbəyi mövcud olmalıdır. Bu mənbə hesabına həm faiz, həm də əsas borc məbləğinin ödənişi reallaşdırılmalıdır.

Hər bir dövlət borcunun ödənilməsi üçün istifadə olunan maliyyə mənbəyi həmin borcun yaranma məqsədindən, yaxud, istiqamətindən irəli gəlir. Yəni, borcun hansı mənbə hesabına qaytarılmasını müəyyənləşdirmək üçün onun xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq lazımdır.

Məlumdur ki, dövlət borclarının böyük əksəriyyətini təşkil edən məqsədli borclar ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, o cümlədən maliyyə sisteminin normal fəaliyyətinə xidmət edir. Bu baxımdan, ümumi dövlət borclarını tam olaraq qəbul etmək, eyni zamanda onları vahid ödəniş fondu üzrə idarə etmək vacib görünərsə də, bir qədər qeyri-səmərəli xarakter daşıyır. Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə dövlət borcları çoxşaxəli münasibətləri əhatə edir. Həm yaranma səbəbləri, həm idarəetmə formaları, həm də digər xüsusiyyətlərinə görə borc münasibətləri gündən günə dəyişir və inkişaf edir. Bu şəraitdə borc münasibətlərini vahid ödəniş fondunda birləşdirmək, eyni zamanda bu fonda mərkəzləşdirilmiş gəlirlər təyin etmək bir sıra digər problemlərə yol açmaqla yanaşı, bu baxımdan, müasir dövrdə dövlət borcları özünəməxsus, eləcə də fərqli ödənilmə mənbələrinə malikdir.

Bir qayda olaraq dövlət ən iri və daimi borclu qurum kimi çıxış edir. Yəni dövlət çox böyük həcmdə və çoxşaxəli borc münasibətlərinə girir. Nəticə etibarilə dövlət borclarını eyni cür qiymətləndirmək olmaz. Onlara müxtəliflik gətirən cəhətlərdən biri də, borc öhdəliklərinin icra edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup dövlət borclarını göstərmək olar ki, onlar borc alan subyektlər tərəfindən, müəyyən edilmiş müddət ərzində qaytarıla bilinmir. Yaxud da borc vəsaitlərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə mənbəyi bu öhdəliklərin vaxtılıq vaxtında icarısını təmin

edə bilmir. Bu zaman vaxtı çatmış dövlət borclarının ödənilməsi üçün hökumət bir sıra vasitələrə əl atır. Bu vasitələrdən biri də borc vəsaitlərinin cəlb edilməsidir. Beləliklə, dövlət borc ödəmək məqsədilə yenidən borclanır. Ümumiyyətlə, mənbəyinə görə dövlət borclarının ödənişini borc vəsaitlərinin istifadə olunduğu mənbə hesabına ödənilməsi və borcların başqa maliyyə mənbələri hesabına ödənilməsi kimi qruplaşdırmaq olar.

Dövlət borclarının yönəldiyi mənbə hesabına ödənilməsi ödənişin ən məqsədə uyğun forması hesab edilir. Çünki, burada borc xidməti baxımından səmərəlilik müşahidə olunur. Bu kimi borcların ən geniş yayılmış növünə investisiya kreditlərini aid etmək olar. Bu borc vəsaitləri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə xidmət etdiyi üçün həmin mənbə hesabına da ödənilir. Eyni zamanda bura büdcə ehtiyaclarına yönəldilən dövlət borclarını da aid etmək olar.

Dövlət borclarının başqa maliyyə mənbələri hesabına ödənilməsi həm zərurət, həm də məcburiyyət üzündən meydana gələ bilər. Bir qrup məqsədlərə xidmət edən dövlət borcları vardır ki, onların ödənilməsi üçün başqa maliyyə mənbələrindən istifadə olunması məcburi xarakter daşıyır. Buna misal olaraq bir sıra məqsədsiz borcların ödənilməsinə yönəldilən borc vəsaitlərini göstərmək olar. Başqa qrup dövlət borcları da vardır ki, bəzi hallarda onların ödənilməsi üçün digər maliyyə mənbələrindən istifadə olunur. Bu zaman həmin mənbələrdən istifadə edilməsi zərurətə çevrilir. Fikrimizi aşağıdakı misal əsasında izah edək. Fərz edək ki, dövlət idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə birbaşa kredit vəsaitlərini cəlb etmişdir. Bu borc vəsaitlərinin yönəldiyi mənbə eyni zamanda ödəniş mənbəyi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman bir sıra səbəblər üzündən həmin maliyyə mənbəyinin vəsaitləri, ödənişin tam şəkildə həyata keçirilməsinə imkan vermir. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq məqsədi ilə dövlət digər maliyyə mənbələrinə əl atmalı olur. Beləliklə, digər maliyyə mənbələrindən istifadə edilməsi zərurətə çevrilir. Dövlət borclarının ödənilməsində ən vacib məsələlərdən biri ödənişin planlaşdırılmış maliyyə mənbəyi hesabına icra edilməsidir. Bu cəhət, borcun normal idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda, bu cəhətin bir çox üstünlükləri vardır. Belə ki, öncədən planlaşdırılmamış qaydada digər mənbələrin

borc ödənişinə cəlb edilməsi bir sıra maliyyə gərginlikləri yaradaraq səmərəsiz xarakter daşıya bilər. Məsələn, investisiya kreditlərinin dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir.

Bundan öncə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət borclarının əsas ödəniş mənbəyi borc vəsaitlərinin sərf edildiyi, yəni, yönəldiyi maliyyə obyektı sayılır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət cəlb etdiyi vəsaitləri hansı istiqamətə yönəldirsə, onların qaytarılması da oradan həyata keçirilir.

Bu ödəniş formasında vəsaitlərin qaytarılması üçün onların nə dərəcədə istifadə olunması vacib rol oynayır. Çünki, bu zaman borc vəsaitlərinin qaytarılması bilavasitə istifadə səviyyəsindən asılıdır. Əgər borc vəsaitləri səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunarsa, son nəticədə borcun ödənilməsi də ağır problemlər yaratmayacaqdır. Bu baxımdan, sözü gedən ödəniş formasının qeyd etdiyimiz xüsusiyyəti vəsaitlərin istifadə olunması prosesinin səmərəliliyinə böyük təkan verir. İstifadə olunduğu mənbə hesabına ödənilən borc istiqamətləri əsasən aşağıdakılardır:

- dövlət büdcəsi kəsrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən borclar;
- dövlət büdcəsinin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə cəlb edilən borclar;
- idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə hökumət tərəfindən cəlb edilən borclar;
- hökumət zəmanəti ilə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinə təqdim edilən kreditlər;
- tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədi ilə cəlb edilən kreditlər.

Yuxarıdakı istiqamətlər üzrə adı çəkilən dövlət borcları əksər hallarda uyğun mənbələr hesabına ödənilir. Lakin, bəzən bir çox səbəblər üzündən bu borcların ödənilməsi üçün başqa mənbələrdən istifadə olunur. Bu hal, bir qayda olaraq, həmin borcların ağır problemlər yaratdığını göstərmiş olur. Borcların istifadə olunduğu mənbə hesabına ödənilməsi borc xidməti baxımından böyük üstünlüklərə malikdir. Borc ödənişinin bu cəhəti digər maliyyə mənbələrinin axtarılıb tapılması, eləcə də bu istiqamətlə bağlı digər tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmir. Yəni dövlət bu borcların qaytarılması üçün maliyyə mənbəyinin tapılması

və formalaşdırılması məcburiyyəti ilə üzləşmir. Borcların bu yolla ödənilməsi dövləti digər məcburi xərclərdən azad edir. Məsələn, əgər dövlət hər hansı borcun ödəniş fondunun təşkili məcburiyyətində qalarsa, bu, vergilərin, eləcə də digər vasitələrin istifadə olunması deməkdir. Dövlət borclarının idarə olunmasının əsas şərti olan səmərəliliyin yüksəlməsinə kömək edir. Belə ki, borc vəsaitləri istifadə olunduqdan sonra həmin mənbə hesabına yenədən səfərbər edilir və son nəticədə ödəniş həyata keçirilir və s.

Borc vəsaitlərin yönəldiyi mənbə hesabına ödənilməsi planlaşdırıldığı halda, bəzən bu mümkün olmur. Buna bir çox amillər səbəb ola bilər. Məsələn, dövlət, büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə cəlb etdiyi borc vəsaitlərini büdcə hesabına ödəməli olduğu halda, gəlirlərin faktiki səviyyəsi buna imkan vermir. Beləliklə, dövlət yenidən borc vəsaitləri cəlb etmək, yaxud digər vasitələrlə borclarını ödəmək məcburiyyəti ilə üzləşir.

Müddətindən asılı olmayaraq, bütün borc vəsaitləri yönəldiyi mənbə hesabına ödənilə bilər. Xüsusilə bu baxımdan uzunmüddətli borclar daha məqsədəuyğun sayılır. Çünki ödəniş müddətinin uzun olması vəsaitlərin səfərbər edilməsi işini həm asanlaşdırır, həm də səmərəli edir.

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin əsas həlqələrindən biri olmaqla ölkənin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunu təşkil edir. Dövlət büdcəsi dövlətin həyata keçirdiyi çoxsaylı funksiyaları reallaşdırmaq üçün meydana çıxan xərclərin ödənilməsi fondu kimi çıxış edir. Dövlət büdcəsinin xərc istiqamətlərindən biri də dövlət borcları ilə bağlıdır. Yəni dövlət borclarının ödənilməsi mənbələrindən biri də dövlət büdcəsidir.

Dövlət büdcəsinin dövlət borcları ilə bağlılığı təkcə ödənişlə məhdudlaşmır. Belə ki, bu maliyyə fondu həm də borcun yaranma səbəblərindən biridir. Bu baxımdan, dövlət büdcəsi həm öz ehtiyaclarına yönəldilən borcların ödənişi, həm də digər borc öhdəliklərinin icrası mənbəyi kimi çıxış edir.

Dövlət borclarının ödənişi dövlət büdcəsi tərkibində borc xidmətləri üzrə xərclər kimi yer alır. Borc xidməti xərclərinin digər büdcə xərclərindən fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

- Bu xərclər bir çoxlarından fərqli olaraq öhdəlik xarakteri daşıyır. Yəni, dövlət bu xərclərin həyata keçirilməsinə məcburiyyət daşıyır. Bu xüsusiyyətinə görə sözü gedən xərcləri investisiya xərcləri ilə müqayisə etmək olar. Məsələn burasındadır ki, investisiya xərcləri məcburi xarakter daşımır. Yəni dövlət istədiyi anda bu xərcləri azalda, yaxud dayandıra bilər ki, bu da heç bir ağır problemlərə yol açmayacaq.
- Borc xidməti xərcləri bilavasitə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına deyil, onun iqtisadi təhlükəsizliyinə xidmət edir.
- Əksər büdcə xərclərindən fərqli olaraq borc xidməti xərcləri ölkənin sərhədlərini aşır. Bu, xarici dövlət borcları üzrə büdcə xidmətlərinə aiddir.

Dövlət borclarının ödənilməsində büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinin bir çox üstünlükləri vardır. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu cəhət borcların ödənilməsində bir çox müəyyənliliklər yaradır. Yəni, bu yolla hər il üzrə müəyyən həcmdə vaxtı çatmış borc məbləğləri ödənilir. Vaxtı çatmış borcların ödənilməsi də, öz növbəsində, dövlətin kredit reytingini artırmış olur.

Digər tərəfdən, bu məqsədlə büdcə vəsaitlərindən istifadə olunması digər, qeyri-məqsədəuyğun maliyyə mənbələrindən istifadənin qarşısının qismən almış olur. Məsələn, əgər həmin ödənişlər dövlət büdcəsində yer almazsa, bu zaman digər metodlara, o cümlədən yenidən borc vəsaitləri cəlb etməyə ehtiyac yaranacaq ki, bu da bir çox çətinliklərə yol açacaqdır.

Dövlət büdcəsi üzrə borc xidmətinin daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu, ödənişlərin dövrü olaraq həyata keçirilməsinə imkan verir. Belə ki, ödənişlər təkcə birbaşa deyil, həm də hissə-hissə həyata keçirilir. Dövlət büdcəsi həm daxili, həm də xarici borcların ödənişinə xidmət edir. Bura əsas borc məbləğləri ilə yanaşı, faizlər də daxildir.

2.2. Davamlı iqtisadi inkişafa dövlət borclarının idarə olunmasının təsirinin qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə bazar iqtisadi sisteminin, bazar infrastrukturalarının inkişafı şəraitində bu inkişafa qoşulmaq istəyən, integrasiya edən istənilən bir dövlət çox saylı

resurslara malik olmaqla müxtəlif iqtisadi, sosial, hüquqi, institusional islahatlar həyata keçirməlidir. Söz yox ki, belə daxili resursların çatışmazlığı şəraitində xarici maliyyə mənbələrinə müraciət etmək zərurəti meydana çıxır. Çünki dövlətin malik olduğundan da artıq həcmdə resurslar ehtiyatına olan potensial tələbatının təmin edilməsinə onun dövlət büdcəsi və tədiyyə balansındakı kəsir problemi imkan vermir. Belə olan halda xarici borc problemi daha da aktuallaşır və dünya iqtisadi sisteminə integrasiya etmək, qloballaşma proseslərinin səbəb olduğu çoxsaylı amillərin təsiri fonunda inkişafa nail olmaq arzusunda olan hər bir ölkə üçün bu problemin optimal həlli zərurəti ortaya çıxır. Lakin xarici maliyyə mənbələrinə müraciət etməmişdən öncə borc almaq istəyən ölkə ilk növbədə gələcəkdə bu borcu qaytarmaq üçün öz imkanlarını nəzərə alaraq inkişaf perspektivlərini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Belə ki, tələb olunandan da artıq borc resurslarını cəlb etmək və onlardan qeyri-səmərəli istifadə etmək ölkə iqtisadiyyatını ağır borc yükü ilə üz-üzə qoyaraq onun sosial-iqtisadi inkişafını ləngidir və dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin effektivliyini gölgə altında qoyur. İqtisadi artımın tipi nə qədər yüksəkdirsə və real faiz dərəcələri nə qədər aşağıdırsa, dövlət öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün borc vəsaitlərindən bir o qədər səmərəli istifadə edə bilər.

Borc anlayışı iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm bir element olmaqla, iqtisadi anlayışlar kompleksinin tərkibinə daxildir. Borc vəsaitlərindən istifadə ilə əlaqədar yaranan borc münasibətləri iqtisadi münasibətlər sisteminin bir altsistemi kimi çıxış edir. Borc özü də bir iqtisadi kateqoriya olmaqla, bir iqtisadi fəaliyyət subyektinin digərinə qaytarmalı olduğu vəsaitlərin məcmusu kimi başa düşülür.

İqtisadi münasibətlərin transformasiyası şəraitində, dünya ölkələrinin, milli iqtisadiyyatların integrasiyası proseslərinin dərinləşməsi şəraitində xarici dövlət borcunun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri məsələləri və bundan irəli gələn, doğan iqtisadi proseslərin öyrənilməsi getdikcə aktual əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə bir sual da ortaya çıxır. Milli iqtisadi sistemin inkişafında borc amili, xarici borc nə dərəcədə rol oynayır? Bu inkişafda xarici dövlət borcu arasında hansı qarşılıqlı təsir, münasibətlər, asılılıqlar vardır? Ümumiyyətlə, bu günkü qloballaşma, iqtisadi integrasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı xarici borc olmadan

mümkündürmü?

Onu da qeyd edək ki, borcun iqtisadi sistemin inkişafına təsiri ilə bağlı iqtisad elmində formalaşmış birmənalı mövqe yoxdur. Eyni zamanda borc amili və iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqənin özü də olduqca mürəkkəbdir.

Bununla əlaqədar ilk öncə bir sıra tarixi faktlara müraciət edərdik. Dövlət borcu, onun mahiyyəti haqqında ilk dəfə XVI əsrdə merkantilistlər fikir söyləmişlər. Onlar pula zənginliyin mütləq forması kimi baxmaqla, pulun iqtisadi sistemə cəlb edilməsini, axınını zəruri tələbat kimi qəbul etmişlər. Digər tərəfdən onlar bunu dövlətin iqtisadi sistemin idarə edilməsində, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məsələlərində bir vasitə, mexanizm kimi qiymətləndirərək, öz xərclərini maliyyələşdirmək baxımından dövlətin xarici borc resurslarını cəlb etməsinə onun öz hüququ olmasını qəbul etmişlər.

Merkantilistlərdən fərqli olaraq, fiziokratlar bu problemə istehsal amili baxımından yanaşmışlar. Onlar belə hesab etmişlər ki, istehsal prosesində yeni məhsul, yeni dəyər yaranır və dövlət borclanmanı həyata keçirməklə bu resursları istehsal sferasından çıxardır.

Bu problemə yanaşmada həm klassik, həm də müasir iqtisadi məktəblərin baxışları, mövqeləri də fərqli olmuşdur. Belə ki, klassik məktəbin nümayəndələrinin yanaşmalarına görə dövlət borcu tənzimləyici vasitə kimi deyil, məhz maliyyə funksiyasını yerinə yetirməlidir. A.Smit borc vəsaitlərinin cəlb olunması yolu ilə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini milli sərvətin, millətin gəlirlərinin azalmasına səbəb olan, kapital yığılmasına imkan verməyən və vergi yükünü artıran bir cəhət kimi qiymətləndirmişdir. Dövlətin borc yükünün artması qeyri-əlverişli iqtisadi mühit formalaşdırmaqla iqtisadi sistemin səmərəliliyini azaldır və düzgün, tam məlumat əldə etmə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Klassik məktəbin nümayəndələrindən biri olan A.Vaqner XIX əsrin sonlarında dövlət xərclərinin kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirilməsinin əsas prinsiplərini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə dövlətin daimi xərcləri vergilər hesabına, fəvqəladə vəziyyətlərlə bağlı yaranan xərclər isə əsas etibarilə dövlət borcları hesabına maliyyələşdirilməlidir.

Keynsin nəzəriyyəsində dövlət borcu iqtisadi sistemin fəaliyyətinə təsir vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə büdcə kəsiri iqtisadiyyat üçün ağır nəticə deyil, əksinə iqtisadi sistemin fəaliyyətini stimullaşdıran bir vasitədir. C.Keynsin fikrincə kreditlər vasitəsilə maliyyələşdirmə məcmuu tələbin səviyyəsinin saxlanmasına və onun artmasına şərait yaradır ki, bu da iqtisadi inkişafa kömək edir. Bu zaman dövlət borcu vergidən daxil olan gəlirləri (vergi gəlirlərini) əvəz edən bir vasitə kimi çıxış edir. Bu isə iqtisadi artımı stimullaşdıraraq, zəruri hallarda vergiləri azaltmağa imkan verir.

C.Keynsin ardıcılarının baxışlarına görə dövlət borcunun yaranması və planlaşdırma iqtisadi sistemin inkişafına müsbət təsir göstərməlidir.

Lakin keynsçilərdən fərqli olaraq monetarist məktəbin nümayəndələri əks mövqedə dayanaraq dövlət borcuna iqtisadi stabilləşməni təmin edən bir vasitə kimi yanaşmanın əleyhinə çıxmışlar. Onların fikrincə dövlət borcunun iqtisadi siyasətdə bir stabilləşdirici vasitə, alət kimi tətbiqindən irəli gələn uzunmüddətli və ya qısamüddətli təsir effekti mövcud deyildir.

Ümumiyyətlə, borcla iqtisadi sistemin qarşılıqlı təsiri məsələlərinin araşdırılması zamanı iqtisadi artımla borcun artımı arasında olan münasibətlər, əlaqələrin nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən burada borcun həddi ilə iqtisadi artımın səviyyəsi kimi kəmiyyət məsələləri, mütləq keyfiyyətlər ikinci plana keçir.

Borcun artımı ilə iqtisadi artım arasında optimal nisbətin müəyyən edilməsinə məcmu milli məhsulun artım səviyyəsi baxımından yanaşılır. İqtisadi artımın tempi nə qədər yüksəkdirsə və borca görə faiz dərəcələri nə qədər aşağıdırsa, dövlət öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün cəlb etdiyi borc resurslarından bir o qədər səmərəli istifadə edə bilər. Burada borcun artımı ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı asılılığın klassik modelindən söhbət gedir, dediyimiz kimi xarici borcun səviyyəsi ilə ümumi daxili məhsulun həcmi, artımı arasındakı əlaqə əsas götürülür və borcun artım səviyyəsi iqtisadi artımla əlaqələndirilir.

Hər bir ölkənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində əsas göstəricilərdən biri kimi ümumi daxili məhsulun həcmi müəyyən edilir. Bu göstərici ölkənin iqtisadi

sadi artım tempinin müəyyən edilməsində də önəmli rol oynayır. ÜDM çox mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən biri olaraq təkcə ölkənin müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsini deyil, onun milli iqtisadi sisteminin strukturunu, struktur xüsusiyyətlərini, xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyət səmərəliliyini, ölkənin dünya iqtisadi sisteminə integrasiyası proseslərində iştirak imkanlarını da xarakterizə edə bilər.

Söz yox ki, burada uzunmüddətli və qısamüddətli iqtisadi artım templərini fərqləndirmək lazımdır.

Uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsində investisiyaların, xarici maliyyə vəsaitlərinin müsbət rolun vardır. İnvestisiyaların həcmi ilə istehsalın, ÜDM-in artımı arasında sıx əlaqə olduğu təsdiq edilmişdir.

Son illər ölkəmizdə biznes mühitinin yaxşılaşması, makroiqtisadi sabitliyin davamlı olması, daxili və xarici iqtisadi mühitdə əlverişli abi-havanın yaranması, respublikamızdan ixrac olunan məhsullara xarici ölkələrdə tələbatın artması, xüsusilə də bu fonda neftin dünya qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq iqtisadi artım intensiv xarakter almışdır.

Dünya təcrübəsində qəbul edilmiş belə bir cəhət vardır ki, dövlət borcunun artım tempinin iqtisadi artım tempini ötüb keçməsi qısa müddət üçün yol veriləndir. Bu, iki-üç il müddəti ərzində olduqda yol veriləndir. Barro-Rikardo ekvivalentliyi nöqteyi-nəzərindən dövlət borcunun artması hesabına dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi vergilərin artımına alternativ kimi qiymətləndirilir. Dövlət borcunun artmasına iqtisadi artımı stimullaşdıran tədbirlərdən biri kimi baxmaq olar. Ancaq iqtisadi artıma nisbətən borcun artımının müvəqqəti olaraq yüksəlməsi dövlət borcunun artım tempinin iqtisadi artımın tempinə nisbətən azalması hesabına kompensasiya edilməlidir.

Dünya təsərrüfatı sisteminin qloballaşması şəraitində maliyyə bazarının həcmnin, tutumunun artması dövlət borcu və məcmu milli məhsul arasındakı nisbətin daha yüksək səviyyəsinə nail olmaq istiqamətində dövlətlər qarşısında yeni imkanlar açır. Əgər borcla iqtisadi artım arasında nisbət bərabər şəkildə artırsa, heç bir dövlət bunun hesabına milli risqi artırmır. Bu zaman əsas yük dünya maliyyə bazarının üzərinə düşür ki, bu da dövlətlərarası kapital axınının mümkünlüyü

hesabına kompensasiya olunur. Yəni dünya maliyyə bazarı bu axın hesabına öz davamlılığını, sabitliyini qoruyub saxlaya bilər. Ona görə də müasir şəraitdə xarici dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirilməsi, bu mexanizmin əhəmiyyətinin artırılmasına və inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmaq məqsədəuyğun olardı. Məhz inkişaf etmiş maliyyə bazarına malik ölkələr bu bazarın genişlənməsi amilini nəzərə alaraq borcun artım tempinin iqtisadi artım tempi ilə əlaqəsinin uzunmüddətə saxlanılmasını mümkün hesab edir. Lakin iqtisadi artıma nisbətən borcun artımı və bu nisbətin uzun müddət davam etməsi xarici borcla bağlı müxtəlif parametrlərin o cümlədən borc münasibətləri, borclanma prosesinin keyfiyyəti ilə bağlı bir sıra neqativ meyllərin baş verməsilə nəticələnə bilər.

Təcrübə sübut edir ki, borcun həcmi kəskin şəkildə birdən-birə azaltmaq da arzu olunan hal kimi qəbul edilmir, çünki bu zaman borc kapitalı bazarında borclu subyektin «belə sıçrayışlı fəaliyyətinə» görə ona qarşı xoşagəlməz reaksiya yarana bilər. Ancaq bu o demək deyildir ki, xarici dövlət borcunun kəskin artım tempinə qarşı heç bir tədbir görülməməlidir, əksinə borcun artım tempini azaltmağa imkan verən xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

01 yanvar 2015-ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu 6,478.2 milyon ABŞ dolları (5,081.5 milyon manat), xarici dövlət borcunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) olan nisbəti 8.6 faiz təşkil etmişdir. Borc vəsaitlərinin 7.3%-i 10 ilə qədər, 60.2%-i 10 ildən 20 ilə qədər, 32.5%-i isə 20 ildən artıq olan müddətə cəlb olunmuşdur. 01 yanvar 2015-ci il tarixi vəziyyətinə xarici borc üzrə alınan kreditlərin valyuta tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur: XBH (Beynəlxalq Valyuta Fondunun Xüsusi Borcalma Hüquqları) - 9.9 faiz, valyutalar üzrə isə ABŞ dolları ilə – 64.8 faiz, avro – 21.4 faiz, yapon yeni – 2.1 faiz, İslam dinarı – 0.7 faiz, BƏƏ dirhəmi – 0.5 faiz, Səudiyyə rialı – 0.4 faiz, Küveyt dinarı – 0.2 faiz. Əsasən Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi və digər beynəlxalq maliyyə qurumlarından cəlb edilmiş vəsaitlər iqtisadi islahatlar proqramlarının dəstəklənməsi, infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması, habelə yol tikintisi, regionların su

təchizatının yaxşılaşdırılması, dəmir yolu nəqliyyatı xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, sənaye və s. sahələrə istifadə edilmişdir.

İnflyasiyanın yaranmasının ilkin səbəblərindən əsası pul kütləsi ilə əmtəələrin həcmi arasında tarazlığın pozulmasıdır. Belə bir vəziyyət həm istehsalın həcmnin kəskin surətdə azalmasından, həm də dövlətin öz çap aparatını işə salması yolu ilə borclarını ödəmək istəyinə cəhd etməsi ilə əlaqədar olaraq yarana bilər. Adətən, qiymətlərin artımı ilə müşayiət edilən inflyasiyanı, sıçrayışlı inflyasiyanı və hiperinflyasiyanı fərqləndirirlər. Inflyasiya baş verdikdə artıq pullar öz funksiyalarını tam yerinə yetirə bilmirlər. Müəssisələr ödəmə vasitəsi kimi kağız pulları qəbul etməkdən imtina edirlər, çünki, onların alınması və istifadəsi ərzindəki qısa vaxt müddətində pulların dəyərsizlişməsi prosesi baş verir. Beləliklə, iqtisadiyyat az səmərəli barterə meyl edir. İnsanlar artıq belə pulları əmanət şəklində istifadə etmək istəmirlər. Yaranmış çəşqınlıq investisiya qoyuluşlarının həcminə, istehsalın bərpasına mane olur.

Yüksək inflyasiyanın yaratdığı problemlər yalnız maliyyə sisteminə deyil, bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi sisteminə neqativ təsir göstərən, ən ağırlı və təhlükəli proseslərdən hesab olunur. Bu və ya digər formada o praktiki olaraq bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında özünəməxsus tərzdə fəaliyyətdədir. Inflyasiyanın yüksək olmayan və idarə edilə bilən səviyyəsi heç də təhlükəli hesab olunmur. Inflyasiya proseslərinin təhlükəli həddə yaxınlaşması ciddi neqativ proseslərə, yəni istehlakçıların real xərclərinin artmasına, yığımlarının dəyərsizləşməsinə, istehsalçıların keyfiyyətli məhsul istehsalına olan maraqlarının azalmasına təkan verə bilər. Inflyasiyanın mənfi nəticələrindən biri də investorların istehsal yönümlü xərclərinin artırılmasına olan maraqlarının azalmasıdır.

İnflyasiya, milli pul vahidinin davamlı olaraq, müəyyən ölçüdə satınalma dəyərinin aşağı düşməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, inflyasiya labüd prosesdir. Yəni, milli valyutanın dəyərində az miqdarda qalxma və enmələr daim mövcuddur. Lakin, milli pul vahidinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi kəskin iqtisadi problem kimi xarakterizə olunur. Beləliklə, yüksək inflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə mənfi təsirlər buraxır. Bu təsirlərin bir hissəsi də dövlət borcları ilə bağlıdır.

Belə ki, sözü gedən maliyyə sabitsizliyi şəraitində dövlət borclarının idarə edilməsi, eləcə də məqsədyönlü borc siyasətinin həyata keçirilməsi öz səmərəliliyini xeyli itirmiş olur. Inflyasiya zamanı meydana çıxan makro–iqtisadi qeyri tarazlıq, bütövlükdə maliyyə sisteminin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan dövlət borclarının kəskin hal almasına gətirib çıxarır.

Inflyasiyanın dövlət borclarına təsiri heç də birmənalı deyildir. Belə ki, bir sıra hallarda mövcud inflyasiya şəraiti dövlətin borc siyasətinə müsbət təsir göstərə bilər. Bu dövlət borclarının ödənilməsi ilə bağlıdır.

Qiymətli kağızların bir növü olan dövlətin borc alətləri nominal dəyərə malikdir. Bu maliyyə alətləri əksər hallarda dövlətin daxili borc bazarına aid olduğu üçün onların dəyəri milli valyuta ilə ölçülür. Beləliklə, inflyasiya şəraitində milli pul vahidinin dəyəri aşağı düşdükcə dövlət qiymətli kağızlarının dəyəri də azalmış olur. Dövlət mövcud inflyasiya şəraitindən istifadə etməklə dövriyyədə olan aşağı dəyərli borc alətlərini geri satın alır. Deməli inflyasiya prosesi dövlətə özünün borclarını daha az məsrəflər müqabilində ödəməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ödəniş üsulu yalnız dövlətin milli valyutada olan borclarına aiddir.

Mahiyyətindən aydın olduğu kimi, inflyasiya vasitəsilə dövlət borclarının ödənilməsi bir qayda olaraq borc verən tərəfin, yəni, kreditor və investorların maraqlarına zidd çıxış edir.

Inflyasiya dövründə yenidən borc vəsaitləri cəlb etmək üçün dövlət yerləşdirdiyi qiymətli kağızları qızıla, valyutaya, eləcə də digər qiymətlilərə uyğun indeksləşdirir. Bu indeksləşdirmə həmin dövlət qiymətli kağızlar üzrə borcların inflyasiya yolu ilə ödənilməsinin qarşısını alır. Məhz, bu xüsusiyyət investorları həmin maliyyə alətlərini almağa sövq edir.

Inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün əlavə resurslar cəlb etmək lazımdır. Müəssisə və təşkilatlar inflyasiya ilə əlaqədar meydana çıxmış qeyri-müəyyənlik amillərinin meydana çıxardığı özünəməxsus problemlərin həll edilməsi üçün əlavə mütəxəssislərin cəlb edilməsi məcburiyyətində qalırlar. Inflyasiyanın yüksəlməsi ilə bu problemlər daha da kəskinləşir. Hiper inflyasiya baş verdikdə isə bazar sistemi əsaslı təhlükə qarşısında qalır. Müəssisə və təşkilatlar öz xərclərini ödəmək məqsədilə

ardıcıl olaraq öz məhsullarının qiymətlərini artırmaq məcburiyyətində olurlar. Vətəndaşların əmanətlərə marağı olmur, bu isə normal investisiyalaşdırma prosesinə mənfi təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi inflyasiya təzyiqini təkcə monetar metodlar vasitəsilə uzunmüddət nəzarətdə saxlamaq da qeyri-mümkündür. Inflyasiyaya nəzarət etmək üçün birinci növbədə əhəmiyyətli büdcə artıqlığı yaratmaq lazımdır. Hökumət səmərəsiz xərcləri, xüsusən də idarəetmə xərclərini mümkün qədər azaltmalıdır. Güclü inflyasiya təzyiqi şəraitində vergilərin azaldılması məqsədmüvafiq deyildir. İstehlak kreditlərini məhdudlaşdırmaq, əmanət istiqrazlarının satışı tədbirlərini gücləndirmək lazımdır. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində qiymət nəzarətindən və rasionallaşdırmadan məhdud şəkildə istifadə edilməsi məqsədmüvafiqdir. Inflyasiya üzərində nəzarətdə əsas vasitələrdən biri də hökumət gəlirlərinin onun xərclərini üstələməsidir. Hökumətin cəmiyyətdən əldə etdiyi pulun miqdarı onun cəmiyyət üçün xərclədiyini üstələməsi fərdi xərclərin azalmasına səbəb olur.

Bir qayda olaraq, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin real gəlirlərinin demək olar ki, əsas hissəsi zəruri tələbat mallarının alınmasına və kommunal xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir. Bu məhsulların qiymətləri isə müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən arta bilər. Belə şəraitdə hökumətin aztəminatlı təbəqələrinə maliyyə yardımının göstərilməsi üzrə həyata keçirdiyi sosial tədbirlər, sözsüz ki, vacibdir, lakin onlar mövcud problemi birdəfəlik həll etmək iqtidarında deyildirlər. Bir qayda olaraq, inflyasiyadan bütün ölkə vətəndaşları əziyyət çəkirlər. Uzun və orta müddətli kreditləri aşağı faizlərlə verən kreditorların da belə şəraitdə risk ehtimalı xeyli artır.

Nəzarətin zəif olması səbəbindən də əmələ gələn qiymət inflyasiyasından pul və maliyyə siyasəti vasitəsilə istehsalı məhdudlaşdırmadan yayınmaq olar. Lakin bu kimi maliyyə tədbirləri və ya kredit məhdudiyyəti qiymətlər üzərində səmərəli nəzarətə nisbətən istehsal üçün daha ağır fəsadlara səbəb ola bilən gəlirin kəskin deflyasiyasını yarada bilər.

Inflyasiya, adətən, əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişməsinə özündə əks etdirən istehlak qiymətləri indeksi (IQI) ilə ölçülür. IQI özündə qiymət dəyişilməsinin ölçüsünü göstərir. IQI bir qayda olaraq müəyyən müddət ərzində orta statistik

şəhərlinin əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf etdiyi «istehlak səbəti» ilə ölçülür. Lakin inflyasiyanın hesablanmasına belə yanaşmanın mənfi tərəfləri vardır. Belə ki, istehlak səbətinə daxil edilən bu və ya digər növ əmtəə və xidmətlərə olan tələbat vaxt keçdikcə dəyişir. Bəzi məhsullar və xidmətlərə tələb azaldığı halda, bu siyahıya yeni məhsul və xidmətləri əlavə etmək lazım gəlir.

IQI müəyyən dövr ərzində istehlak edilən malların və xidmətlərin dəyişməz qaldığı şəraitdə əhalinin istehlak xərclərinin ümumi məbləğinin dəyişməsini əks etdirir. Beləliklə, IQI-əhali tərəfindən alınan əmtəə və xidmətlərin istehlak səbətinin dəyərinin dəyişməsini xarakterizə edən nisbi göstəricidir. IQI başlıca təyinatı istehlak mallarının və xidmətlərinin qiymət dinamikasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Inflyasiyanın qarşısını almaq üçün ilk növbədə onun mahiyyətini dərk etmək, sərhədlərini və miqyaslarını müəyyənləşdirmək və onu genişləndirən mexanizm və amilləri aşkara çıxarmaq zəruridir. İqtisadiyyatda ümumi qiymətlərin orta səviyyəsinin ölçülməsi üçün istifadə olunan qiymətləri indeksi (IQI) istehlak bölməsində inflyasiyanın səviyyəsini xarakterizə edir və milli hesablar sisteminin göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində ümumi daxili məhsulun son istifadəsinin ən mühüm komponentlərindən olan ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclərin sabit qiymətlərlə hesablanmasında, eləcə də əhlinin gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsində istifadə olunur.

İQI-ni tətbiq etməklə bir sıra məhsul, iş və xidmətlərin qiymətlərini qruplaşdırmaqla və bir rəqəmlə bütün qiymət dəyişikliklərini ifadə etmək mümkündür. İQI özündə qiymət dəyişilməsinin ölçüsünü göstərir. Bu indeks vasitəsilə əhalinin adətən istehlak etdiyi əmtəə və xidmətlərin qiymət dəyişikliyi ölçülür. Çünki, İQI müəyyən dövr ərzində istehlak edilən malların və xidmətlərin dəyişməz qaldığı şəraitdə əhalinin istehlak xərclərinin ümumi məbləğinin dəyişməsini əks etdirir. Beləliklə, İQI-əhali tərəfindən alınan əmtəə və xidmətlərin istehlak səbətinin dəyərinin dəyişməsini xarakterizə edən nisbi göstəricidir.

İQI-nin başlıca təyinatı istehlak mallarının və xidmətlərinin qiymət dinamikasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İQI Laspeyres düsturu ilə hesablanır. İndeksin hesablanmasında ilkənin milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan representativ (təmsilçi)

mal və xidmət qrupları üzrə toplanmış qiymət və tariflərdən istifadə edilir. İstehlak qiymətləri indeksi tərtib edilərkən ev təsərrüfatlarının büdcə müayinələri əsasında bazis dövründə əhalinin müəyyənləşdirilən faktiki istehlak xərclərinin strukturu tərəzi rolunu oynayır.

Istehlak qiymətləri indeksinin formalaşmasında insanların istehlakında daha çox üstünlük təşkil edən başlıca ərzaq məhsullarının və xidmətlərin qiymətinin dəyişməsi mühüm rol oynayır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin tətbiq etdiyi metodikaya görə, İQİ çoxlu sayda müxtəlif adda məhsul və xidmətdən ibarət olan bazar zənbili əsasında formalaşır. Bunun vasitəsilə orta istehlakçının hər bir məhsul istehlakına nə qədər vəsait xərclədiyi müəyyənləşdirilir.

Bu metodikada bazar zənbilinə daxil olan məhsul və xidmətlərin kəmiyyəti fərqli miqdarda olur. Müşahidələr göstərir ki, inflyasiyanın səviyyəsi getdikcə az da olsa artıma doğru meyillidir. Büdcədə nəzərə alınan əlavə gəlirlərin hesabına onun xərc hissəsinin artırılması nəticəsində inflyasiya yaradan amillərin fəallaşacağı mümkündür və bunun qarşısını almaq məqsədi ilə hökumətin atacağı addımlar əvvəlcədən dəqiqləşdirilməlidir. Əks tədqirdə ilin sonunda inflyasiyanın iki rəqəmli ədədlə ifadə olunacağı mümkün ola bilər. İnflyasiya yaradan amillər xarakterinə görə ənənəvi (monetar) və şok yaradan (qeyri-monetar) amillərə bölünür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına malik olan inkişaf etmiş dövlətlərdə inflyasiya proseslərinin fəallaşmasında monetar amillərin, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə isə qeyri-monetar amillərin rolu yüksək olur. Azərbaycanın da inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlı ölkə olduğunu nəzərə alsaq, onda yaxın və orta müddətli dövrdə antiinflyasiya nöqtəyi nəzərindən tənzimlənmə siyasətinin aparıcı xəttinin qeyri-monetar amillər üzərində qurulması vacibdir. Lakin, bu heç də monetar sahənin antiinflyasiya istiqamətində nəzərdə tutulan tənzimlənmə predmetindən kənarda qalmasına gətirib çıxarmamalıdır.

Xərc inflyasiyasını stimullaşdıran son hökumət qərarları ilə işığın, qazın, suyun qiymət artımının inflyasiyaya təsiri iki tərəfli olduğundan, həm istehlak xərclərini çoxaltdığından və həm də xərc elementi kimi maya dəyərini bahalaşdırdığından inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi mümkün olduğu üçün sosial vəziyyəti nəzərə

almaq məqsədəmüvafiqdir.

Bundan başqa gömrük rüsumlarının, vergi dərəcələrinin və məcburi sosial ödənişlərin artımı da xərc inflyasiyasının fəallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkəmizdə bu sahədə hökumətin apardığı siyasət təqdirəlayiqdir. Son illərdə vergi yükünün və vergi dərəcələrinin aşağı salınması buna əyani sübutdur.

Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, istehsalda, ticarətdə və idxal-ixrac əməliyyatlarında mövcud olan inhisarçılığın qiymət artırıcı təsiri inflyasiya yaratmaq effektivə görə yuxarıda sadalanan amillərdən heç də geri qalmır.

İdxal əməliyyatlarında mövcud olan inhisarçılığın inflyasiyaya təsir gücünün qiymətləndirilməsi məqsədilə aparılan monitorinqin nəticələri göstərdi ki, süni qiymət şişirdilmələrinin inflyasiya yaradan təsiri xeyli güclüdür. İstehlak mallarının ölkəyə gətirilməsi ilə məşğul olan bəzi inhisarçı şirkətlər iqtisadi normadan dəfələrlə çox mənfəət əldə edərək, bir tərəfdən gizli iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə xidmət, digər tərəfdən isə qiymətlərin yüksək həddə saxlanılmasına nail olurlar.

Denominasiya ilə əlaqədar olaraq aparılan qiymət yuvarlaqlaşdırmasının yuxarıya doğru istiqamətlənməsi nəticəsində baş verir. Ümumi inflyasiya səviyyəsində bu amilin iştirak payı ilin əvvəlində qısa müddətli dövrdə yüksək olsa da sonradan kəskin sürətlə aşağı düşüb və hazırda demək olar ki, mənfi təsiri yoxdur.

Bəzi obyektiv səbəblərdən son illər ərzində inflyasiyanın dinamik xarakter alması səbəbindən istehlakçıların gəlirlərinin dəyərsizləşməsi fonunda xərclərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə artımı, yeni dövriyyəyə buraxılan Azərbaycan manatının etibarlılıq dərəcəsinin kövrək səviyyədə olması, ötən ilin sentyabrında manatın məzənəsində qəflətən revalvasiyanın fəsadları, dünya bazarında bəzi istehlak mallarının kəskin bahalaşmanın qeydə alınması, neft gəlirlərinin ölkəyə daxil olması tempinin sürətlənməsi nəticəsində daxili bazarda valyuta təzyiqinin yüksəlməsi inflyasiyanın yüksələcəyi ilə bağlı rəşional gözləntiləri çoxaltmışdır. Bu isə inflyasiya yaradıcı psixoloji amillər fəallaşma riskini artırır və yuxarıda sadalanan hər-hansı bir faktorun gözlənilmədən aktivləşəcəyi zamanında əjiotaj effektivini mümkün edir.

İnflyasiya proseslərinin öyrənilməsi məqsədilə aparılan korrelyasiya-reqresiya təhlili və onun ekonometrik şərhı göstərir ki, Respublikamızda inflyasiya prosesləri-

nin inkişafında qeyri-monetar amillər daha fəaldır. Son dövrlərdə bu tendensiyada cüzi dəyişikliklər olsa da yaxın və orta müddətli dövrdə qeyri-monetar amillərin təsir dərəcəsinin yüksək olaraq qalması şübhə doğurmur. Odur ki, iyunun 1-nə olan son statistik məlumatlara görə, cəmi amillərin tərkibində qeyri-monetar amillərin payı 69 faizdir.

Müasir şəraitdə dünyada yuxarıda sadalanan inflyasiya tiplərinin hamısı fəaldır. Eyni zamanda dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin bahalaşması və mövsümi qiymət artımları da bazarların qarşılıqlı təsiri şəraitində inflyasion meylləri artırır. Bütün bu amillərin ümumi inflyasiya proseslərinin təsir payını hesablamaqla hansının daha güclü və ya zəif olmasını müəyyənləşdirmək üçün daha dərin və genişləndirilmiş çoxamilli təhlilə ehtiyac yaranır. Bu halda, hər bir amilin təsir dərəcəsini qiymətləndirməklə daha real və nəticəli antiinflyasiya siyasəti qurmaq mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, əks tədqirdə düzgün hədəfə tuşlanmayan antiinflyasiya siyasəti şəraitində inflyasiyanı fəallaşdıran amillərin siyahısı daha da genişlənir. Belə olan halda inflyasiya yaradan çoxsaylı amillərin eyni zaman və məkan çərçivəsində fəaliyyəti və bu kontekstdə, həmçinin bazarların qarşılıqlı təsir imkanlarının artımı inflyasiya proseslərinin daha çox qeyri-monetar müstəvidə fəallaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da şok yaradan amilləri xeyli dərəcədə aktivləşdirir və inflyasiyanın səviyyəsini ikirəqəmli ədədə qədər yüksəldə bilər. Artan dinamika ilə müşahidə olunan neft gəlirləri hesabına fiskal genişlənmə, dövrüyyədə pul kütləsinin çoxalması isə bu prosesi idarəolunmaz vəziyyətə gətirib çıxarmaqla inflyasiyanı yaxın və orta müddətli inkişaf dövrünün əsas sosial-iqtisadi probleminə çevirə bilər.

Təkcə pul siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatda dayanıqlı stabilliyə nail olmaq üçün yeganə alət ola bilməz. Lakin maliyyə siyasəti və hökumətin həyata keçirdiyi digər istiqamətlərdəki tədbirlərlə birlikdə bu məqsədə çatmaq üçün pul siyasəti köməkçi rol oynaya bilər.

Böyük miqdarda xarici valyutanın ölkəyə daxil olması və onun konvertasiyası, genişləndirilmiş fiskal siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində dövrüyyədə olan pul kütləsi həcmının artması fonunda izafi pul kütləsinin müxtəlif maliyyə alətlərinə

cəlb olunma mexanizminin kifayət qədər inkişaf etməməsi monetar inflyasiyanın inflyasiya yaradan amillər arasında iştirak payını artırmaqdadır. Son zamanlar xarici valyuta hasilatının çoxalması, bankların likvidliyinin artması, milli valyutanın revalvasiyası aktiv valyuta müdaxiləsini sürətləndirmiş və son nəticədə pul bazası genişlənməmişdir. Odur ki, bir tərəfdən pul bazasının genişlənməsi hesabına iqtisadi yüksəlişin müşahidə olunması, digər tərəfdən də inflyasiya meyllərinin güclənməsinə gətirib çıxarıb. Eyni zamanda cari ildə dövlət xərclərinin kəskin artımı üzərində qurulan genişləndirilmiş fiskal siyasətin önə çəkilməsi bir tərəfdən məcmu tələbi stimullaşdırmaqla, digər tərəfdən isə pul aqreqlarının dinamikasında artıma doğru dəyişikliyi şərtləndirməklə inflyasiya yaradan amilləri fəallaşdırmış, onu yaşadan motivləri isə gücləndirmişdir. Mövcud fiskal siyasətin hər iki effektinin inflyasiyaya təsirini azaltmaq üçün həyata keçirilən tədbirlər getdikcə öz effektini itirməkdədir.

III FƏSİL. DÖVLƏT BORCLARININ İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Dövlət borcunun idarə olunmasının proqnozlaşdırılması

Bildiyimiz kimi, proqnozlaşdırma iqtisadi sistemindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyətlərə xas olan anlayışdır. Bununla yanaşı, müxtəlif iqtisadi qanunların, siyasi şəraitin mövcud olduğu hər bir ölkə, üçün proqnozlaşdırmanın özünəməxsus cəhətləri var. Belə ki, keçmiş sovetlər cəmiyyətində planlaşdırma tam mərkəzləşdirilmiş qaydada, həm də ayrı-ayrı regionların sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan aparıldığı halda, dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətlərində bu proses bütün amillərin dəqiqliklə araşdırılması və müəyyən qanunverici aktlar əsasında hər bir iqtisadi subyekt tərəfindən müstəqil surətdə aparılması qaydasında həyata keçirilir.

Müasir dövrdən fərqli olaraq sovet cəmiyyətində iqtisadiyyatın bütün sahələri bilavasitə dövlətə məxsus olduğuna görə planlaşdırma da makroiqtisadi səviyyədə bütünlüklə dövlətə məxsus olmuşdur. Buna görə də bütövlükdə həmin iqtisadi sistem məhz, planlı iqtisadiyyat adlandırılmışdır.

Iqtisadiyyatın təşkilində və proqnozlaşdırılmasında maliyyə planlaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də müxtəlif dəyər göstəricilərinin qarşılıq əlaqələrinin müəyyən edilməsində maliyyə planlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Dövlət borclanması maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi olduğuna görə, dövlət borcunun planlaşdırılması da maliyyə planlaşdırılmasının bir formasıdır.

Dövlət borcunun planlaşdırılması dövlət borcu mexanizminin tərkib hissəsidir. Dövlət borcu mexanizminin planlaşdırılması onun digər elementləri olan dövlət borcu tənzimləyiciləri və qanunvericiliyi qədər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də planlaşdırma dövlət borcunun idarə edilməsinin mühüm funksiyası kimi qəbul olunur. Səmərəli planlaşdırma yolu ilə dövlət borclarının idarə edilməsi yalnız maliyyə sisteminin deyil, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının təhlükəsizliyi deməkdir. Maliyyə planlaşdırılması iqtisadi inkişafın yalnız dəyər tərəfini əks etdirdiyinə görə dövlət

borcunun planları da dəyər formasında tərtib olunur. Buna baxmayaraq, dəyər formasında tərtib olunmuş planlar maddi cəhətdən təmin edilməlidir. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti fondlarının tapılması, həmin vəsaitlərin dövlət tərəfindən cəlb edilməsi istifadə edilməsi və son nəticədə tam məbləği ilə geri qaytarılması dövlət borcu planlaşdırılmasının obyektı kimi çıxış edir. Dövlət borcu planlarında öz əksini tapan müvəqqəti borc vəsaitləri dövlət tərəfindən mükkəmməl səviyyədə idarə olunmalıdır. Bu, iqtisadi cəhətdən çox vacib məsələlərdən biridir.

Hər bir iqtisadi kateqoriyada olduğu kimi, dövlət borcunda da planlaşdırmanın obyektı onun mahiyyətindən irəli gəlir. Dövlət borcları təkcə müvəqqəti cəlb edilmiş pul vəsaitlərindən deyil, eyni zamanda əmtəə və xidmətlərdən də yarana bilər. Ona görə də müəyyən müddətə borca alınmış əmtəə və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi də dövlət borcunun planlaşdırılmasının obyektı kimi xarakterizə olunur.

Dövlət borcunun planlaşdırılması dövlət gəlirlərinin tarazlaşdırılmasının mühüm alətidir. Bunun vasitəsilə dövlət maliyyəsinin qarşılaşdığı vəsait qıtlığı aradan qaldırılır ki, bu da dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Konkret olaraq dövlət borcunun planlaşdırılması maliyyə sisteminin, ən əsası da, dövlət maliyyəsinin inkişafına çox böyük təsirlər göstərir ki, bu da onun yerinə yetirdiyi vəzifələrlə ifadə olunur.

Maliyyə sisteminin prioritet sayılan sahələrinin və dövlət büdcəsinin qarşılaşa biləcəyi vəsait qıtlığı həcmının müəyyən edilməsi vacibdir. Bu, hər şeydən öncə ölkə iqtisadiyyatının kreditləşdirilməsi siyasəti və dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılması ilə bağlıdır. Belə ki, cari maliyyə ili ərzində ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin ucuz və güzəştli kreditlərə olan ehtiyacının həcmi müəyyən olunur. Bu zaman ən vacib məsələlərdən biri məhz, kredit qabiliyyətli müəssisələrin müəyyən edilməsidir. Çünki, dövlət kreditləri onların sonradan qaytarılması vacibliyinə görə yalnız sağlam müəssisələrə təqdim olunmalıdır.

Dövlət büdcəsinə gəldikdə isə, ölkənin bu maliyyə planı proqnoz əsasında müəyyən olunur. Dövlət büdcəsində xərclərin gəlirlərlə örtülə bilminməyən hissəsi büdcə kəsri adlanır ki, onun da aradan qaldırılması üçün əsas vasitələrindən biri

dövlət borclarıdır. Hər növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsinin layihəsi hazırlanan zaman büdcə kəsrinin həcmi müəyyən olunur. Həmin kəsrin aradan qaldırılması üçün əvvəlcədən bir çox maliyyə mənbələri səfərbər edilir ki, bunlardan da biri borcların payına düşür. Beləliklə, maliyyə planlaşdırılması əsasında büdcə kəsrinin örtülməsi üçün nəzərdə tutulan dövlət borcunun həcmi müəyyən olunur. Dövlət büdcəsinin icrası zamanı meydana çıxan vəsait qıtlığının aradan qaldırılması, büdcənin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi üçün yenə də dövlət borclarından istifadə edilir ki, həmin borcların planlaşdırılması öncədən deyil, büdcənin icra müddətində həyata keçirilir.

Müəyyən olunmuş həcmdə vəsait qıtlığının aradan qaldırılması üçün daha səmərəli mənbələrin tapılması zəruridir. Bu, dövlət borclarının planlaşdırılması zamanı əsas vəzifələrdən biridir. Dövlət borclanmasını təmin etmək üçün daxili və xarici mənbələr mövcuddur. Həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan dövlət borclarında daxili vəsaitlərin (yəni, ölkədaxili subyektlərdən cəlb olunan vəsaitlər) üstünlük təşkil etməsi məqsədəuyğun sayılır. Lakin, dövlət borclarının planlaşdırılmasının ikinci vəzifəsində məhz, səmərəli mənbənin tapılması əsas götürülür. Burada, səmərəli dedikdə alınan kreditlərin güzəştli şərtləri və aşağı faizi nəzərdə tutulur. Dövlətin daxili borc öhdəlikləri adətən qısa müddətli olduğundan, nisbətən uzun müddətli və ən əsası da aşağı faizli və güzəştli şərtlərlə təklif olunan xarici kreditlər dövlətin borclanması baxımından daha uğurlu sayılır. Lakin, büdcənin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi üçün ən səmərəli maliyyə mənbəyi məhz, dövlət qiymətli kağızlarından daxil olan borc vəsaitləri hesab olunur.

Dövlətin borc öhdəlikləri kimi daxil olan vəsaitlərin məqsədəuyğun və səmərəli şəkildə istifadəsini təmin edən bir sıra tədbirlərin hazırlanması məqsədmüvafiqir. Bunun əsasını dövlət borcları üzərində nəzarət təşkil edir. Məlumdur ki, hər bir maliyyə göstəricisi obyektin spesifik daxili xüsusiyyətləri, elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyllər nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Elə bu proses özü nəzarət kimi çıxış edir. Deməli, dövlət borcunun planlaşdırılmasının bütün mərhələlərində nəzarət meydana çıxır. Bu istiqamətdə nəzərdə tutulan nəzarət, ilk növbədə borc vəsaitlərinin istifadəsi kanallarına nəzarətdir.

Dövlət borcunun idarə edilməsində əsas mənbələrdən biri də dövlət zəmanəti ilə təqdim olunan kreditlərin istifadəsi üzərində nəzarətin təmin edilməsidir. Məlum olduğu kimi, bu kreditlərin istifadəçisi müxtəlif müstəqil iqtisadi subyektlər olduğu halda, həmin vəsaitlərin qaytarılması üçün xarici kreditorların qarşısında məsuliyyət daşıyan subyekt kimi məhz, dövlət çıxış edir. Buna görə də müvafiq dövlət orqanları borc vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi üzərində ciddi nəzarəti həyata keçirməklə onların vaxtlı-vaxtında geri qaytarılmasını təmin etməlidirlər. Dövlət borcu mexanizminin yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərini həyata keçirmək üçün yeni-yeni tədbirlər planı hazırlanmalı və mövcud iqtisadi şərait nəzərə alınmaqla icra olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, istifadə olunmuş borc vəsaitlərinin geri qaytarılması üçün maliyyə mənbəyinin müəyyən edilməsi və təşkili istiqamətlərinin hazırlanması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, dövlət borcları öz qaytarılma mənbəyinə görə iki yerə bölünür. Bir qrup borclar istifadə olunduğu obyektin hesabına, digərləri isə fərqli bir mənbə hesabına ödənilir. Bu baxımdan, dövlət borcları planlaşdırılarkən onun hansı mənbə hesabına qaytarılacağı əvvəlcədən müəyyən edilməlidir.

Borc vəsaitlərinin yönəldiyi bir çox sahələr vardır ki, vəsaitlərin qaytarılması da məhz, həmin obyektin payına düşür. Bura, dövlət büdcəsini misal göstərə bilərik.

Adətən, dövlət borclarının ən çox hissəsini müəssisə və təşkilatlara verilən dövlət kreditləri təşkil edir. Əslində, bu kreditlərin qaytarılması həmin subyektlərin üzərinə düşsə də, əksər hallarda həmin borcları dövlət bu və ya digər mənbələr hesabına ödəyir. Bu hal dövlətin borc problemini dərinləşdirən əsas amillərdən biridir. Buna görə də, borcların hansı mənbə hesabına qaytarılması və bu prosesin təşkili çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət əvvəlki borcların qaytarılması üçün yenidən borc münasibətlərinə girir. Bu dövlətçilik baxımından borcun qaytarılması deyil, bir borc probleminin digəri ilə əvəz olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət borclarının bu yolla qaytarılmasının bir çox üstün cəhətləri də vardır. Hər hansı bir dövlət borcunun bu üsulla qaytarılması öncədən planlaşdırılmalı və istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

Dövlət borcunun proqnozlaşdırılması işində qarşıya çıxan bu vəzifələrin icrası dolğun elmi nəzəri əsaslara söykənməli və qanunvericiliklə müəyyən edilməlidir. Dövlət borcunun proqnozlaşdırılması bir-biri ilə qarşılıqlı sıx əlaqədə olan bir qrup prosesləri özündə birləşdirməklə mürəkkəb bir sistem təşkil edir.

Dövlət borcunun proqnozlaşdırılması bu sahədə dəyərli fikirlər irəli sürmək, fundamental variantlar işləmək, eləcə də sözügedən prosesi yüksək idarə etmək qabiliyyətinə malik, dərin bilikli kadrlar qrupunun olmasını tələb edir. Dövlət borcunun proqnozlaşdırılması mürəkkəb bir sistem kimi bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlər ardıcıl olaran bir-birini tamamlamaqla tam prosesi əhatə edir:

- İşin mahiyyəti ilə ümumi tanışlıq. İstənilən tədbirin icrasına başlanmamışdan öncə ilk növbədə onun mexanizminin ümumi cəhətləri ilə tanış olmaq lazımdır.

Dövlət borcunun planlaşdırılmasının mərhələlərini tam, dolğun şəkildə izah etmək üçün konkret olaraq bir dövlət borcu prosesini nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, qarşıdakı maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi kəsrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət borcu planı tərtib olunmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə büdcə kəsrinin ümumi cəhətləri – onun həcmi və s. ilə tanış olmaq lazımdır.

- Strateji məqsədin müəyyən edilməsi. Bir qayda olaraq, bütün dövlət borcu münasibətlərində, o cümlədən göstərdiyimiz misalda vahid strateji məqsəd yaranmış pul vəsaiti qıtlığının aradan qaldırılmasıdır. Ümumiyyətlə maliyyə planlaşdırılmasında strateji məqsədin müəyyən edilməsi ayrıca bir mərhələ kimi götürülür. Çünki, o çox cəhətli münasibətləri birləşdiyinə görə strateji məqsədlər də çoxşaxəli olur. Dövlət borclarının planlaşdırılmasında strateji məqsədin müəyyən edilməsi, konkret bir mərhələ kimi ayrılması onun maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi olduğuna görədir.

- Keçən dövrlər ərzində obyektin inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması. Bu mərhələ əsasən təhlil xarakteri daşıyır. Belə ki, cari planlaşdırmada ötən illərin təcrübəsinə söykənmək lazımdır. Yuxarıda göstərdiyimiz misal üzrə planlaşdırmanın bu mərhələsi aşağıdakı mikromərhələlərə bölünməlidir:

- Ötən maliyyə ilində büdcə kəsrinin həcmi hansı səviyyədə olmuşdur.

- Büdcə kəsrinin örtülməsində dövlət borclanmasının həcmi nə qədər olmuşdur.
- Plan göstəriciləri ilə faktiki hesabat göstəriciləri necə uzlaşmışdır.
- Bu səbəbdən yaranan dövlət borclanması hansı mənbə hesabına və necə idarə olunmuşdur.

Bu vaxt, həmçinin cari ilin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, bu xüsusiyyətlər də geniş surətdə təhlil olunmalıdır. Dövlət borcu planlarının göstəriciləri həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri nəticəsində artıb – azala bilər. Buna görə də bütün amillərin təsir səviyyəsi öyrənilməlidir. Bu, digər imkanların aşkar edilməsi üçün çox vacib rol oynayır.

- Aparılan təhlillər nəticəsində ayrı-ayrı göstəricilərin hesablanması mərhələsində başlıca məqsəd keçmiş dövrün inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlili, planlaşdırılan dövrün inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq uyğun hesablaşmaların aparılmasıdır:

- Əvvəlki dövrlə müqayisədə cari ildə büdcə kəsrinin örtülməsi üçün cəlb olunmuş kreditlərin həcmnin dinamikası.
- Cari ildəki borclanmanın həcmi.
- Əvvəlki dövrlə müqayisədə cari ildə alınan kreditlərin faizlərindəki fərq.
- Cari ildə alınan kreditlərin orta faizi və s.

Ümumiyyətlə, dövlət borcu planı əsasən üç göstəricidən ibarətdir: kredit məbləği, kredit müddəti və kredit faizi. Bunlarla yanaşı, hər bir göstəricinin optimal səviyyədə müəyyənləşdirilməsi üçün xeyli iş görmək lazımdır.

Hesablanan göstəricilər əsasında dövlət borcu planının tərtib edilməsi məqsədilə dövlət borcu planında cəlb olunmuş kreditlərin məbləği, müddəti və faizləri əks olunmalıdır. Bütün dövlət borcu planlarında pul vəsaitlərinə yaranan ehtiyacın həcmi cəlb olunmuş kreditlərin ümumi məbləğinə bərabər olmalıdır. Büdcə kəsrinin örtülməsi üçün tərtib olunmuş dövlət borcu planı eyni zamanda kredit planı olduğuna görə, onunla, demək olar ki, eyni xüsusiyyətə malikdir. Bundan başqa, dövlət borcu planı həm bir, həm də bir neçə kredit planından ibarət ola bilər. Dövlət borcu planının tərtibindən sonra onun icrası həyata keçirilir. Dövlət borcunun planlaşdırılmasının

metod və prinsiplərini öyrənmək üçün ona maliyyə planlaşdırılmasının bir hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

Müxtəlif elm sahələrinin özünün obyekt, prinsipləri və obyektin tədqiqinə yönəlmiş metodları mövcuddur. Maliyyə proqnozlaşdırılmasının, o cümlədən dövlət borcunun proqnozlaşdırılmasının da, bir elm sahəsi kimi, obyektin öyrənilməsinə yönəlmiş metodları var. Dövlət borcunun planlaşdırılmasının əmsal, normativ, balans və s. kimi metodlarını göstərmək olar ki, onların vasitəsilə dövlət borcu planı tərtib olunur.

Əmsal metodunun mahiyyəti bir çox göstəricilərin əmsallarla müəyyən edilməsindən ibarətdir. Maliyyə planlaşdırılmasında əmsal metodu daha dəqiq planlar tərtib olunmasına şərait yaradır. Məsələn, əgər dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi üçün dövlət borcu planı tərtib ediriksə, onda ötən illərdə bu istiqamətdə istifadə olunan dövlət borclarının artım dinamikasını müəyyən edib, orta illik artıma, yaxud azalmaya uyğun olaraq plan ilindəki göstəriciləri yeni büdcə ili üçün planlaşdırırıq.

Normativ metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, göstəricilər müəyyən olunmuş normativlərə uyğun olaraq hesablanır. Dövlət borcunun planlaşdırılmasında istifadə olunan normativlərə inflyasiya norması, dövlət qiymətli kağızlarına ödəniləcək faizi norması və s.-ni aid etmək olar.

Dövlət borclarının idarə edilməsində, eləcə də onun proqnozlaşdırılmasında kreditlərə görə faiz normalarının, çox mühüm, bəzən də həlledici əhəmiyyəti var. Dövlət borcu planlarının birbaşa, kreditə görə faiz dərəcələri ilə bağlı olması bunu daha aydın göstərir.

Dövlət borcunun planlaşdırılması həm maliyyə, həm də kredit planlaşdırılmasının tərkib hissəsi sayıla bilər. Balans metodu isə daha çox maliyyə planlaşdırılmasının metodu kimi xarakterizə olunur. Bu metod maliyyə planının bütün bölmələrinin tarazlaşdırılması üsulu ilə maliyyə planlarının tərkibini əks etdirir.

Dövlət borcunun planlaşdırılmasında da bu metoddan istifadə olunur. Bu metodun vasitəsilə plandakı bir sıra çatışmazlıqlar aradan götürülür.

Yuxarıda qeyd olunan bütün metodlarla bərabər dövlət borcunun planlaşdırılmasında qarışıq metoddan da istifadə olunur. Qarışıq metod bu metodlardan eyni vaxtda istifadə edilməsi deməkdir.

Dövlət borcunun planlaşdırılması bir çox prinsiplər əsasında həyata keçirilir. İqtisadi sistemin qanunlarından asılı olaraq, bu prinsiplər müxtəlif ola bilər. Hələ planlı iqtisadiyyat dövründə, iqtisadiyyatın diktatura recimi əsasında fəaliyyət göstərdiyi bir vaxtda ümumilikdə maliyyə planlaşdırılması, o cümlədən dövlət borcunun planlaşdırılması recimin tələblərinə uyğun prinsiplərlə həyata keçirilirdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dövlət borcunun planlaşdırılması daha mütərəqqi və daha demokratik prinsiplərə söykənmişdir.

Dövlət borcunun planlaşdırılmasının operativlik prinsipi öz mahiyyətinə görə daha əsasdır. Belə ki, bu prinsip, vəziyyətdən asılı olaraq, dövlət borcu planlarının operativ surətdə dəyişdirilməsini, yəni nisbətən daha səmərəli istiqamətlərin seçilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda bu prinsip dövlət borclarının idarə edilməsi baxımından da yüksək qiymətləndirilir. Proqnozlaşdırmanın digər bir prinsipi də davamlılıq prinsipidir. Davamlılıq prinsipi cari planlar ilə perspektiv proqnozların fasiləsiz olaraq uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip daha çox dövlət büdcəsi gəlirləri ilə xərcləri arasında tarazlığın təmin edilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcu münasibətlərinə xasdır. Dövlət borcunun proqnozlaşdırılmasının əsas prinsiplərindən biri də elmilik prinsipidir. Elmilik prinsipi dövlət borcu proqnozları tərtib edilərkən bütün göstəricilərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi proqramlar ölkənin inkişafının əsasında durmaqla bir neçə formada mövcud olur. Bunlardan biri də maliyyə proqramlarıdır. Ölkə iqtisadiyyatında maliyyə münasibətlərinin malik olduğu geniş əhatə dairəsinə uyğun olaraq, maliyyə proqramları hər bir ölkənin bütün makroiqtisadi göstəricilərini əhatə edir. Maliyyə proqramlarının tərkib hissələrindən biri də dövlət borcu proqramlarıdır ki, onlar da bir qrup makroiqtisadi göstəriciləri özündə birləşdirir. Bu göstəricilərə inflyasiya, büdcə və valyuta balansının göstəriciləri və s. aiddir. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir təriflə razılaşa bilərik ki, dövlət borcu proqramları maliyyə proqramlarının tərkib hissəsi kimi bir qrup makroiqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş

hərtərəfli tədbirlər kompleksidir. Bir qayda olaraq, dövlət borcu proqramlarında əks olunan tədbirlər bu və ya digər maliyyə münasibətlərində meydana çıxan pul vəsaiti ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir. Buradan aydın olur ki, dövlət borcu proqramları da digər maliyyə proqramları kimi məhz, iqtisadi münasibətlər zamanı meydana çıxan qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Dövlət borcları yaranma səbəblərindən asılı olaraq proqram xarakterli və qeyri-proqram xarakterli olurlar.

Proqram xarakterli dövlət borcları müəyyən məqsədlərdən irəli gəlir. Bu zaman, vəsaitlər uyğun proqramlar vasitəsilə cəlb olunaraq məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Məsələn, vaxtı çatmış dövlət borclarının qaytarılması üçün yenidən borclanma, dövlət büdcəsi ehtiyaclarından irəli gələn borclanma və s.

Qeyri proqram xarakterli borclar isə öncədən borc öhdəliyi kimi cəlb edilməyən, lakin müxtəlif səbəblər üzündən dövlət borcuna çevrilən münasibətlərdir. Azərbaycanda buna misal olaraq, bir neçə dövlətə yaranan enerji borcları, eləcə də SSRI dövründən qalan əhali əmanətlərini göstərmək olar. Belə ki, bu borc vəsaitləri heç bir məqsədyönlü fəaliyyətə yönəlmədiyindən qeyri proqram xarakterli dövlət borcları kimi səciyyələnir.

«Dövlət borcu proqramı» termini daha çox Beynəlxalq Valyuta Fonudunun, eləcə də digər beynəlxalq maliyyə – kredit qurumlarının təqdim etdiyi maliyyə vəsaitlərindən istifadəni nəzərdə tutan tənzimləmə proqramları zamanı istifadə olunur. Lakin bu proqramlardan başqa hallarda da istifadə olunmaqdadır. Hər şeydən öncə, bu anlayış maliyyə – kredit, dövlət büdcəsi, valyuta siyasəti və s. sahələrdə meydana çıxan tədbirlərin vacibliyini əks etdirir. Bu tədbirlər bir qayda olaraq, milli tələb və tədiyə balansının tarazlığını pozan amillərin aradan qaldırılmasına nəzarət üçün həyata keçirilir. Dövlət borcu ilə bağlı tədbirlər proqramında həmçinin, ümumi iqtisadi siyasətin elementlərindən də istifadə olunur. İqtisadi uyğunsuzluğun meydana çıxdığı şəraitdə tələbatla maliyyə ehtiyaclarının mövcudluğu arasında bərabərliyi təmin etmək üçün son nəticədə iqtisadi – maliyyə tənzimlənməsini həyata keçirmək lazım gəlir. Bu zaman məqsədyönlü tədbirlər planı qəbul olunmazsa, onda belə bir tənzimləmə kortəbii xarakter daşıyacaq və heç bir səmərə verməyəcəkdir. Fərz edək

ki, dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasında müəyyən müddət ərzində qeyri bərabərlik (xərclərin gəlirlərindən artıqlığı şəklində) meydana gəlmişdir. Bu zaman müvəqqəti, sərbəst pul vəsaitlərindən istifadə olunması planlı şəkildə və məqsəduyğun formada həyata keçirilmədikdə, ya məqsədə nail olunmaması, ya da izafi borc öhdəliklərinin yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Bu da, nəticə etibarı ilə dövlət büdcəsinin qeyri-normal icrasına gətirib çıxarmaqla iqtisadi artıma və sosial vəziyyətə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Adətən, tədiyə balansının sabitliyi, cari xarici hesablaşmaların vəziyyətinin necə dəyişməsi ilə qiymətləndirilir. Bir ölkədəki vəziyyətin başqa ölkədəki vəziyyətdən fərqlənməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə demək olar ki, xarici hesablaşmalar üzrə tədiyə balansının vəziyyəti o zaman sabit hesab edilir ki, gözlənilən kapital axını hesabına uzunmüddətli maliyyələşmələr təmin olunsun. Bu zaman iqtisadi artım sabit qiymətlərlə müşayət edilir və ölkə öz xarici borclarını tam həcmdə ödəmək imkanı qazanır».

Dövlət borcu proqramları işlənilib hazırlanmaq üçün, hesablar iki sistem halında kompleksləşdirilir. Bu sistemlərdən biri ehtiyacların ödənilməsi üçün cəlb olunan vəsaitlərin, digəri isə onun qaytarılması üçün səfərbər olunmuş maliyyə mənbələrinin göstəricilərini əks etdirir. Bu göstəricilər vasitəsilə iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik dərəcəsini qiymətləndirmək və iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi haqda qərar qəbul etmək üçün lazım olan informasiyalar toplanır. Eyni zamanda, bu göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirməkdən ötrü bir qrup amillərin nəzərə alınması da vacibdir.

Müxtəlif siyasi, iqtisadi və başqa amillərin təsirindən asılı olaraq, ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət borcu proqramlarının hazırlanması zamanı bir sıra qeyri müəyyənliklər və çətinliklər meydana çıxmaqdadır. Bu daha çox həmin ölkələrin xarici borcları ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup maliyyə mütəxəssisləri, eləcə də əhalinin bir hissəsi beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə əməkdaşlığı rədd edir və oradan alınan kreditlərin iqtisadiyyatın inkişafına deyil, ağır borc problemlərinə səbəb olacağını iddia edirlər.

Dövlət borcu proqramları, bir qayda olaraq hökumət tərəfindən tərtib edilməklə qanunverici orqanda təsdiq olunur. Proqramlar İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirlikləri tərəfindən iqtisadi islahatlar proqramının tərkib hissəsi kimi tərtib olunur. Dövlət borcu proqramları sosial-iqtisadi sabitləşdirmədə əhəmiyyətli paya malikdir.

Yeni iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin təşəkkül tapması maliyyə planlaşdırılmasının, o cümlədən dövlət borcu planlaşdırılmasının mövcudluğunu zəruri etmişdir. Artıq, müstəqillik qazanandan bəri respublikada çoxnövlü maliyyə planları kimi dövlət borcu planları da tərtib olunmaqdadır.

Dövlət borcunun proqnozlaşdırılmasının vacib xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, ölkə iqtisadiyyatı keçid dövrünü yaşadığına görə, o da, dövrün çətin şəraiti ilə müşayiət olunur. Bununla yanaşı dövlət borcunun planlaşdırılması sahəsində milli təcrübə olduqca azdır. Bu səbəbdən də, dövlət borcu planlarının bəzən, mükəmməl səviyyədə tərtib olunmaması son nəticədə neqativ hallara gətirib çıxarır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlinir ki, ölkədə dövlət borcunun planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, onlar maliyyə planlaşdırılmasında da özünü göstərir. Belə ki, keçmiş iqtisadi sistemdən fərqli olaraq dövlət borcunun planlaşdırılmasının xarakteri və keçirilmə prinsipləri əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

Hələ planlı iqtisadiyyat dövründə, bazar iqtisadiyyatı ilə planlaşdırma sistemi qarşılıqlı əks anlayışlar kimi qiymətləndirilməklə yanlış fikirlər təbliğ olunmuşdur. Əslində isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi planlaşdırmaya o cümlədən makroiqtisadi səviyyədə dövlət borcunun planlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Dövlət borcunun proqnozlaşdırılması bir neçə istiqamətdə təkmilləşdirilməlidir.

Dövlət borcu proqnozlarının daha da çevikliyi təmin edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı azad iqtisadi prinsiplərə söykəndiyindən, burada, qabaqcadan nəzərdə tutulmamış, ümumi vəziyyətin dəyişilməsinə gətirib çıxara bilən halların baş verməsi ehtimalı daha çoxdur. Buna görə də dövlət borcu planının göstəriciləri lazım olduqda dəyişdirilməli, yeni şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Dövlət borcu planları həm məcburi, həm də istiqamətverici xarakter daşıyan tərkibə malik olmalıdır. Belə ki,

bazar iqtisadiyyatı şəraitində yalnız ümumi qanunvericilik aktları vasitəsilə müəyyən olunmuş plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi məcburi, digər göstəricilər isə ümumi istiqaməti müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Azərbaycanda dövlət borcunun proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsində, hər şeydən əvvəl, milli iqtisadiyyatın özünəməxsus, xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır:

- İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsinə əsaslanmaqla dövlət borcu planları tətbiq olunmalıdır.
- Ölkədə, inflyasiya və digər makroiqtisadi qeyri-tarazlığın proqnozlaşdırılması yolu ilə onların dövlət borclarının idarə edilməsində göstərə billəcəyi neqativ təsirləri nəzarət altına alınmalıdır.
- Dövlət borcunun planlaşdırılması işinin daha da mükəmməlləşdirilməsi üçün operativ maliyyə informasiyalarının alınması prosesi tam təmin edilməlidir.

3.2. Dövlətin borc siyasətinin səmərəli fəaliyyətinin perspektivləri

Dövlət borclanması iqtisadi siyasətin o cümlədən, maliyyə siyasətinin tərkib hissəsidir. Dövlətin borc siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün borc vəsaitlərindən istifadə olunmasıdır. Dövlət, xüsusilə makroiqtisadi maliyyə məqsədlərinə çatmaq üçün (dövlət büdcəsinin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi, bir çox dövlət əhəmiyyətli sahələrin və müəssisələrin kreditlərlə təmin edilməsi və s.) dövlət borclarından istifadə edir. Dövlət büdcəsinin tarazlığı və ahəngdarlığının təmin edilməsi ümumi sosial-iqtisadi artıma aparan vasitələrdəndir ki, bu da dövlət borcu siyasətinin başlıca vəzifəsidir.

Müasir dövrdə inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın bütün ölkələri bu və ya digər səviyyədə dövlət borcuna malikdirlər.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda borc, xüsusən də dövlət borcu dedikdə ağır iqtisadi və sosial problem kimi xarakterizə edilir, beləliklə bütün hallarda dövlət borclanması arzuolunmaz sayılır. Əslində isə reallıq və həqiqət tamamilə bu fikirlərə ziddir.

Doğrudur bütün hallarda borc, eləcə də dövlət borcu dedikdə öhdəlik başa düşülür. Lakin, hər hansı subyektin, o cümlədən dövlətin müəyyən müddət ərzində öhdəliklər daşması hələ problemin olmasından xəbər vermir. Bu öhdəliklər o zaman ağır problemlərə çevrilir ki, onların vaxtlı- vaxtında icrası həyata keçirilmir. Dövlətin borc siyasəti dedikdə hansısa problem xarakterli məsələnin həlli deyil, dövlətin sosial iqtisadi inkişafına, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilən məqsədyönlü siyasət başa düşülməlidir.

Hər bir dövlət bir çox funksiyalarla yanaşı iqtisadi funksiya da yerinə yetirir. Ölkə tərəfindən iqtisadi funksiyaların səmərəli həyata keçirilməsi üçün dəqiq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət, strategiya və taktika hazırlanmalıdır. Bunun üçün, hər şeydən öncə, müəyyən zaman və məkan daxilində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, iqtisadiyyatla siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi təmin olunmalı, bu yöndə aparılan addımların daxili xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Hal-hazırda heç bir ölkənin iqtisadiyyatı maliyyə mexanizmi olmadan mövcud ola bilməz. Bu baxımdan maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir.

Cəmiyyətin ümumi inkişaf istiqamətləri, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi başlıca olaraq maliyyə siyasətinin formalaşması və təşkilindən asılıdır. Iqtisadi inkişafın bu cəhəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bazar iqtisadiyyatının təməli maliyyə-kredit mexanizmi əsasında qurulur. Iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, əsasən, dövlət tərəfindən maliyyə tənzimləyiciləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlətin borc siyasəti maliyyə siyasətinin bir istiqaməti olsa da, ümumilikdə maliyyə sisteminin digər həlqələri üçün yardımçı xarakter daşıyır. Bu baxımdan dövlət borcu siyasəti hər bir ölkənin, xüsusən də bazar iqtisadiyyatlı ölkələrinin maliyyə siyasətində əsas yer tutur.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlət borcu siyasətinin mahiyyəti fərqli nöqteyi nəzərdən təhlil olunur. Dövlətin borc siyasəti dövlət borcu mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Lakin, əslində dövlətin borc siyasəti bu tədbirlərdən öncə formalaşır. Ona görə də, dövlətin borc siyasətini maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsinə yönəldilən tədbirlərin tərkib hissəsi və

yardımçısı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Dövlət borcu siyasəti dövlətin borc strategiyası və taktikası əsasında müəyyən olunur. Ümumiyyətlə, strategiya bir istiqamətə yönəldilən fəaliyyətin məqsədi, taktika isə bu məqsədə nail olmağın yollarıdır.

Borc strategiyası dedikdə isə dövlət borcundan istifadənin əsas istiqamətləri, borc münasibətlərinin forma və metodlarının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Dövlətin borc taktikası isə buna uyğun olaraq, borc münasibətlərinin forma və metodlarının dəyişdirilməsi yolu ilə qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir.

Dövlətin borc siyasəti onun fəaliyyətinin özünəməxsus bir sahəsi kimi üstqurum kateqoriyasına daxildir. Bu siyasətlə dövlətin maliyyə sistemi arasında çox sıx əlaqələr mövcuddur. Bir tərəfdən dövlətin borc siyasəti maliyyə münasibətlərindən əmələ gəlir və formalaşır. Lakin, bir çox hallarda dövlət bu siyasətin seçilməsində və həyata keçirilməsində tam sərbəst deyildir. Belə ki, bu, dövlətin mövcud iqtisadi maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Digər tərəfdən isə dövlət borcu siyasətinin maliyyə sisteminə uyğun olaraq meydana gələn və inkişaf edən müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətləri– səciyyəvi qanunauyğunluqları vardır. Bu səbəbdən, dövlət borcu siyasəti ölkənin maliyyə vəziyyətinə və iqtisadiyyatına böyük həcmdə təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, bu təsirlər müxtəlif ola bilər. Yəni, bir çox hallarda yanlış istiqamətdə aparılan dövlət borcu siyasəti ümumi iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir. Dövlətin iqtisadi qüdrətinin artması böyük miqdarda maliyyə ehtiyatlarının mərkəzləşdirilməsinə şərait yaratmaqla maliyyə sisteminin inkişafını təmin edir. Bu da öz növbəsində dövlətin ağır borc problemləri ilə üzləşməməsinə şərait yaradır.

Dövlət borcu siyasətinin ölkənin iqtisadi inkişafına fəal təsir etmək imkanı elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Yalnız və yalnız elmi yaxınlaşma, yəni, bilik və bütün amillərin öyrənilməsi münasibətlərin xarakterindən asılı olmayaraq dövlət borcu siyasətinin uğurlu alınmasına təminat verə bilər. Bu səbəbdən də, dövlətin borc siyasətindən irəli gələn qərarlar iqtisadi məntiqə söykənməlidir. Dövlətin borc siyasətinin əsas məqsədi daha sərfəli maliyyə mənbələrinin tapılması və borc vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq olmalıdır. Dövlətin borc siyasətinin müəyyən edilməsi zamanı, həmçinin konkret tarixi şəraitdən çıxış etmək lazım gəlir.

Konkret tarixi şərait dedikdə cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, eyni zamanda həm daxili, həm də beynəlxalq vəziyyətin xüsusiyyətləri və dövlətin iqtisadi, eləcə də maliyyə imkanları nəzərdə tutulur.

Dövlət borcu siyasəti, maliyyə siyasətinin bir forması kimi maliyyə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə və bununla bağlı olan iqtisadi məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Əksər dövlətlərdə borc siyasətinin işlənməsi birbaşa Maliyyə Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Maliyyə Nazirliyi dövlət borcu siyasətinin istiqamətlərini müəyyən edir və onun bir neçə variantını hazırlayır. Ekspertlər tərəfindən seçilən optimal variant baxılmaq və bəyənilməkdən ötrü hökumətə təqdim edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə siyasətinin tərkibində həyata keçirilir. Yalnız hökumətin razılığı və müvafiq qərarı ilə dövlət borcu siyasətinin optimal variantı icra edilmək üçün müvafiq nazirliyə göndərilir. Dövlət borcu siyasətinin icra funksiyasını Maliyyə Nazirliyi yerinə yetirir.

Dövlət borcu siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin bir sıra əsaslı məqsədləri vardır ki, bunlardan biri də maliyyə sisteminin sərbəst pul vəsaitlərinə olan tələbatını təmin etmək üçün zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının tam səfərbərliyə alınmasıdır. Buna uyğun olaraq, dövlət borcu siyasətinin həyata keçirilməsi, bu sahədə hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün laxımı şərait təşkil edilməsini təmin etməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında əhalinin iştirakının genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Borc siyasətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsi yolu ilə düzgün istifadə olunmasıdır. Bu bölüşdürmə isə sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərinə müsbət təsir göstərməlidir. Dövlət borcu siyasətinin hazırlanması prosesi qarşıya qoyulan məqsədləri uğurla həyata keçirə biləcək maliyyə mexanizminin təşkili prinsiplərini nəzərə alır və müəyyən edir. İqtisadi siyasətin digər formaları kimi dövlət borcu siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılması və düzgün reallaşdırılması ictimai maraqlar baxımından çox böyük müsbət nəticələrə səbəb olacaqdır. Dövlətin qüdrətlənməsi, ümumi iqtisadi artım və ən nəhayət xalqın həyat səviyyəsinin

yaxşılaşdırılması makroiqtisadi siyasətin, o cümlədən dövlətin borc siyasətinin əsas məqsədi kimi çıxış edir.

Maliyyə siyasətinin düzgün işlənməsi və onun istiqamətlərinin səmərəli cəhətdən müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın inkişafında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu işdə hökumətin buraxdığı hər hansı bir səhv, ölkə iqtisadiyyatının və eləcə də, bütün cəmiyyətin maraqlarına ciddi surətdə toxunacaqdır. Bu baxımdan, keçmiş SSRI dövlətini misal göstərmək olar. Ölkə daxili xüsusiyyətlər, eləcə də, o dövrün beynəlxalq təcrübəsi və reallıqları nəzərə alınmadan maliyyə mexanizminin primitivləşdirilməsi kommunist partiyası tərəfindən ölkənin dağılmasında böyük rol oynamasıdır. Dövlət borcu siyasətinin təşkili zamanı aşağıdakı konkret vəzifələr yerinə yetirilməlidir.

Dövlət borcu siyasətinin təşkili zamanı, mövcud şəraitdə ölkənin maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətləri, yəni, onu təşkil edən həlqələrin maliyyə vəziyyəti və s. cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, hər bir maliyyə ili üçün dövlətin borc siyasəti müəyyən edilməmişdən öncə prioritet sayılan sahələrin iqtisadi-maliyyə durumu öyrənilməli, eləcə də dövlət büdcəsinin gəlir və xərc istiqamətləri üzrə göstəricilər xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı, dövlətin borc siyasəti onun ümumi iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Cəlb edilmiş borclar daxilində daha ucuz və güzəştli şərtlərlə olan kreditlərə üstünlük verilməli, eləcə də, onlardan səmərəli istifadə olunması təmin edilməlidir. Maliyyə sisteminin təhlükəsizliyi bu məsələdən çox asılıdır.

Dövlətin daxili borcları əksər hallarda yuxarı faizli və qısamüddətli olur. Daxili borc vəsaitlərindən istifadənin xarici kreditlərlə müqayisədə bir qrup üstün cəhətləri olsa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz şərtlərə görə ikincisi daha sərfəli sayılır.

Nisbətən aşağı faizli və uzunmüddətli kreditlər adətən ölkə iqtisadiyyatının kapitallaşdırılması məqsədlərinə yönəldildiyindən, onların birbaşa istifadəçisi dövlət deyil, digər iqtisadi subyektlər olur. Buna görə də, həmin vəsaitlərin məqsədyönlü və səmərəli istifadəsi üzərində nəzarət dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməli və tam təmin olunmalıdır. Ölkənin xarici borclarında qısamüddətli kreditlər də yer almaqdadır. Məhz, dövlətin nisbətən ağır borc öhdəlikləri sayılan bu cür kreditlərin

istifadəsi və idarə edilməsi yönündə aparılan işlər Azərbaycanın dövlət borcu siyasətinin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır.

Inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə əsaslanaraq güclü qanunlar paketinin hazırlanması yolu ilə dövlət borcu münasibətlərinin təşkilinin konkret metod və üsulları müəyyənləşdirilməlidir. Eyni zamanda, bu vəzifəyə Maliyyə Nazirliyinin bu yöndə görülmən işinin təşkili metodları, eləcə də, maliyyə tənzimləyicilərinin təşkili qaydaları daxildir.

Dövlət borcu siyasətində maliyyə tənzimləyicilərinin, xüsusilə də, vergilərin rolu heç də az deyildir. Bu, daha çox, bir qrup sahələrə yönəldilən, eləcə də, dövlət zamanəti ilə təqdim edilən kreditlərə aiddir. Belə ki, dövlət, həmin müəssisələrin borc vəsaitləri ilə bağlı fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı, onların vergi yükünü yüngülləşdirməklə maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdıracaq, son nəticədə kreditlərin tam həcmdə qaytarılmasını təmin edəcəkdir.

Dövlət borcu siyasətində irəliləyişə nail olmaq, eləcə də, bu siyasətin qarışısında duran vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək üçün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin zəngin təcrübəsindən tam istifadə olunmalıdır. Dövlət borcu siyasətinin təşkili zamanı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ölkədə idarəetmənin xüsusiyyətləri və bu kimi bir sıra məsələlər nəzərə alınmalıdır. Müasir dünya iqtisadiyyatı azad bazar prinsiplərinə əsaslansa da, burada dövlətin tənzimləyici rolu olduqca zəruridir.

Dövlət borcu siyasəti daxilində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi bir qədər fərqlənir. Belə ki, dövlət kreditləri cəlb etmiş, yaxud, dövlət zamanəti ilə kreditlər almış hər hansı bir qeyri dövlət müəssisəsi tam müstəqil iqtisadi subyekt olsa da, dövlətin müdaxiləsi ilə qarşılaşır. Həmin müəssisənin şəxsi vəsaitlərindən fərqli olaraq, dövlət borcu kimi möcud olan vəsaitləri üzərində dövlətin ciddi müdaxilə etmək imkanı vardır. Bu, heç də azad bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə zidd deyil, əksinə dövlətin maliyyə siyasətinin, o cümlədən, borc siyasətinin qanunauyğunluqlarından biridir. Bu zaman bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınaraq, ölkədə dövlət borcu siyasəti bir mərkəzdən idarə olunur, eyni zamanda özəl bölmənin fəaliyyət müstəqilliyi toxunulmaz qalır. Müstəqillik prinsipinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dövləti müstəqil olaraq, heç bir kənar təsirlər olmadan dövlət

borcu siyasətini təşkil etməlidir. Bu prinsip, ümumi dövlətçilik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir dünya iqtisadiyyatında öz acı hökmünü sürən qloballaşma prosesinin bir istiqaməti də məhz kreditin beynəlxalq hərəkəti ilə bağlıdır. Gənc və inkişaf etməkdə olan ölkələri dünyanın iri maliyyə mərkəzlərindən asılı hala salan bu amil, dövlətin qeyri-mükəmməl borc siyasəti ilə bağlıdır.

Azərbaycanın xarici borclarının tərkibində də BVF və Dünya Bankı ən qabaqcıl yerləri tutur. Yalnız iqtisadiyyatı «xəstə» olan ölkələr ora müraciət edər, xəstəliklərlə bağlı təqdim olunan «resept»lərə tabe olmağa məcbur olacaqlar. Bura monetarist iqtisadçı Milton Friedmanın aşağıdakı kəlamını da əlavə etmək olar: «BVF-nin faydası xalqa deyil kreditorlardır».

Vaxtı çatmış dövlət borclarının əsas və faiz məbləğinin qaytarılması üçün maliyyə fondlarının formalaşdırılması. Bu prinsip dövlət borcu siyasətinin sonuncu və ən mühüm həlqəsini təşkil edir.

Müasir şəraitdə, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət borclarının qaytarılması yenidən dövlət borclanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu dövlət borcları baxımından öhdəliyin müddətini uzatsa da, bir problemin digəri ilə əvəz olunması deməkdir.

Hazırda, respublikamızda da dövlət borclarının bu yolla qaytarılması halları müşahidə olunur. Lakin, kütləvi surətdə bu metoda üstünlük verilməsi heç bir halda təqdirə layiq deyildir. Belə ki, istehsal və xidmət sahələrinə yönəldilən kreditlər məhz həmin sahələrin mənfəəti hesabına ödənilməli, beləliklə də, dövlət üçün ağır yükə çevrilməməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində köklü dəyişikliklər, fundamental islahatlarla yanaşı maliyyə siyasəti o cümlədən, dövlət borcu siyasəti müasir xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı sisteminin tələblərinə uyğun maliyyə siyasətinin, eləcə də dövlət borcu siyasətinin əsas istiqamətləri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Bununla yanaşı, dövlət borcu siyasəti iqtisadi islahatlar proqramında mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu, o zərurətdən irəli gəlir ki, son nəticədə dövlət borcu siyasəti proqramları ilə ümumi iqtisadi siyasət proqramları bir-birinə əks çıxmasın.

Dövlət borcu münasibətlərinin qurulması üçün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin ölkələrin dövlət borcu sahəsində təcrübələri dərinlən öyrənilməli iqtisadi islahatlar proqramının tərtib edilməsində, eləcə də, həyata keçirilməsində mütləq istifadə edilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, milli iqtisadiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Çünki, beynəlxalq təcrübədə müsbət iqtisadi nəticələr vermiş hər hansı islahat milli iqtisadiyyat çərçivəsində demoqrafik, milli, psixoloji amillərin təsirindən öz effektini itirə bilər.

Dövlətin borc siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Dövlət borcları kimi cəlb edilmiş xarici kreditlər əsasən sosial mədəni infrastruktur sahələrinə deyil dövlətin iqtisadi inkişafı baxımından daha vacib olan real istehsal və xidmət sahələrinə yönəldilməlidir. Bu, əsasən dövlət borclarının idarə edilməsi baxımından vacib sayılır. Sosial istiqamətlərə vəsaitlər – yeni-yeni məktəblərin tikilməsinə, xəstəxanaların salınmasına, yaxud kitabxanaların inşasına yönəldilən mənfəətlilik baxımından uzunmüddətli xarakter daşıyır. Ona görə də dövlətin borc öhdəlikləri hesabına cəlb edilən kreditlərin bu sahələrin ehtiyaclarına yönəldilməsi məqsəduyğun deyildir.
- Dövlət borclanmasında daha çox daxili mənbələrə üstünlük verilməlidir. Bu öz növbəsində dövlət qiymətli kağızlarından istifadəni, şərtləndirir ki, bu da dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafına gətirib çıxarır.
- Daxili dövlət borclarının üstünlük təşkil etməsi bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə də əlverişlidir. Məlum olduğu kimi, dövlət borc alan subyekt kimi cəlb etdiyi kreditlərinə görə haqq ödəyir. Bu vəsaitlərin ölkədaxili subyektlərə ödənilməsi, onların ölkədən kənara çıxmasına şərait yaradır və bu cəhət iqtisadi artım baxımından sərfəlidir.
- Dövlət borclarının idarə olunması tam müstəqil və mükəmməl surətdə həyata keçirilməlidir. Burada nəzərdə tutulan əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycan hansı iqtisadi ittifaqın, yaxud qurumun üzvü olursa olsun öz müstəqil qanunlarını digər qanunlardan üstün tutmalıdır.

- Ölkə iqtisadiyyatının kreditə olan ehtiyacı dövlət kreditləri hesabına deyil, banklar və digər kredit təşkilatları vasitəsilə ödənilməlidir. Bu, dövlətin iqtisadi siyasətinin digər bir forması – kredit siyasəti ilə bağlıdır. Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatları ölkə iqtisadiyyatının kredit ehtiyaclarının böyük bir hissəsini ödəməlidir. Bundan başqa ölkədə ixtisaslaşdırılmış banklar yaradılmalı, bu banklar hər bir sahənin tələblərinə uyğun ucuz və güzəştli kreditlər təklif etməlidir. Bu siyasət birbaşa dövlət borclarına aid olmasa da, iqtisadiyyata yönəldilən dövlət kreditlərinin həcmi azaltmaqla dövlət borclarının da azalmasına səbəb olacaqdır.
- Dövlət qiymətli kağızları üzrə yaranan borcları vaxt-vaxtında və tam həcmdə ödəməklə dövlət qiymətli kağızlarına inamı artırmalı, bununla da dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafı təmin edilməlidir.

Bütün digərlərindən fərqli olaraq kredit münasibətlərində əsas şərt inam və etibardır. Ona görə də dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafının əsas şərti məhz, əhalinin dövlətə olan etibarıdır. Bu da, dövlətin qiymətli kağızlardan yaranmış borclara xidmətinin nəticəsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, ölkəmizdə dövlət borcu siyasətinin yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətləri tədricən həyata keçirilməlidir. Çünki, bunlarsız dövlət borcu mexanizmini mükəmməl surətdə təşkil etmək mümkün deyildir.

NƏTİCƏ

Bildiyimiz kimi, dövlət borcları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək və qanunvericiliklə müəyyən edilən bir sıra digər məsələlərin həlli məqsədilə həyata keçirilir. Hər bir fəaliyyət müəyyən məqsədlərə xidmət etdiyi kimi, dövlət borclarının da idarə edilməsinin özünəməxsus məqsədləri vardır. Dövlət borcunun idarə edilməsinin məqsədi onun mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, burada əsas məqsəd dövlətin qarşılaşdığı pul vəsaitləri çatışmamazlığını səmərəli şəkildə aradan qaldırmaqdır. Beləliklə, dövlət borcunun idarə edilməsinin əsasını vəsait qıtlığının aradan qaldırılması üçün maliyyə mənbələrinin tapılmasından ibarətdir. Burada əsas məsələ ehtiyac duyulan vəsaitin həcmi tapmaq və onu təmin edəcək sərfəli maliyyə mənbəyini müəyyən etməkdir. Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesindəki əsas vəzifə cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli qaydada istifadəsini təmin etməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu şərt dövlət borcunun idarə edilməsi prosesinin əsasını təşkil edir. Belə ki, ümumilikdə, dövlət borcu münasibətlərinin nəticəsi məhz bu amillə bağlıdır.

Azərbaycan dövlətini yüksək və təhlükəli həddə dövlət borcuna malik ölkələr sırasına aid etmək olmaz. Lakin, mövcud vəziyyət daimi nəzarət tələb edir. Ümumilikdə, artıq dövlət borcunun idarə edilməsinin radikal sürətdə yaxşılaşdırılmasına keçid vaxtı yetişmişdir. Təcrübə göstərir ki, «qurulmuş stabilizator» kimi dövlət borcu iqtisadi artımın strukturunun yaxşılaşdırılmasını və keyfiyyətinin yüksəldilməsini fəallaşdıran investisiya təminatı rolunu oynaya bilməz, və əksinə, iqtisadiyyatın bərpası prosesini haradasa ləngidə bilər. Dövlət borcu sahəsində ən optimal hədd birbaşa olaraq istehsal sahələrinə və sosial sferaya dövlət kapital qoyuluşlarına yönəldilən borclanma ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

Dövlət borcunun formalaşması, borca xidmət və borcun ötürülməsi ilə əlaqədar olan münasibətlər dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin dinamik, sürətlə inkişaf edən sahəsidir. Borc siyasətinin formalaşması və onun praktiki olaraq reallaşdırılması bu sahədə çalışnalardan xüsusi biliklər tələb edir. Belə ki, çoxsaylı investorlar – fiziki və

hüquqi şəxslər qiymətli kağızların buraxılışı və dövriyyəsi şərtləri barədə informasiyaya malik olmalıdırlar. Investorlar dövlət borcu bazarına çıxış üsullarına və ayrı-ayrı əməliyyatların həyata keçirilmə mexanizminin incəliklərinə yiyələnməlidirlər.

Dövlət borclarının proqnozlaşdırılması və idarə olunması sahəsində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- dövlət borcu planlarının çevikliyi təmin edilməlidir;
- dövlət borcu planları həm məcburi, həm də istiqamətverici xarakterə malik olmalıdır;
- ölkədə inflyasiya və digər makroiqtisadi qeyri-tarazlığın proqnozlaşdırılması yolu ilə onların dövlət borclarının idarə edilməsində göstərə biləcəyi neqativ təsirləri nəzarət altına almalıdır;
- dövlət borcunun planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə maliyyə informasiyalarının toplanması prosesi tam təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2014, 351 s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2005-2013-cü illər.
4. «Dövlət borcu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2007.
5. Abbasov A.F. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, 320 s.
6. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı, 2002, 230 s.
7. Audit: Dərs vəsaiti/ V.Novruzovun redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 604 s.
8. Azərbaycan iqtisadiyyatı / I.H.Aliyev və S.A.Ibadovun redaktəsi ilə Bakı, 1998, 400 s.
9. Azərbaycan XX əsrdə. Statistik məcmuə, 1,2 cild, Bakı, 2001, 355 və 699 s.
- 10.Axundov Ş.Ə., Axundov M.Ə. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Bakı, 2001, 672 s.
- 11.Bağirov D.A. Vergi auditı. Bakı, 1999, 428 s.
- 12.Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı, 2000, 236 s.
- 13.Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002, 441 s.
- 14.Əliyev R.M., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2003, 432 s.
- 15.Əlirzayev Ə.Q.İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı, 2000, 465 s.
- 16.Əsədov H.X., Talıbov S.T.Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, 2005, 432 s.
- 17.Həsənli M.X. və başqaları Maliyyə Bakı, 2006, 230 s.
- 18.Həsənli M.X. Vergilər. Bakı,1998, 426 s.
- 19.Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998, 343 s.
- 20.Kərimov E.N., Qasımov V.O. İqtisadi nəzəriyyə/dərslik, Bakı, 2004, 320 s.

- 21.Keyns C.M. Məşğulluq, mnəfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı, 2001, 477 s.
- 22.Quliyev T.F. Millit və dövlət gəlirləri. Bakı, 2004, 328 s.

Rus dilində:

- 23.Астапов К. Управление внешним и внутренним государственным долгом в России // Мировая экономика и международные отношения, 2003, №2, с.26-35.
- 24.Афонцев С. Внешняя задолженность России // Мировая экономика и международные отношения, 1998, №7, с.5-18.
- 25.Балацкий Е., Свистунов В. Прогнозирование внешнего долга: модели и оценки // Мировая экономика и международные отношения, 2001, №3, с.61-68.
- 26.Балдин К.В., Быстров О.Ф. Антикризисное управление: макро- и микроуровень: Учебное пособие. М.: «Дашков и К^о», 2005, 316 с.
- 27.Бек У. Что такое глобализация? /Пер.с нем. А.Григорьева и В.Седельника. М.: Прогресс-Традиция, 2001, 304 с.
- 28.Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики: Учебное пособие М.:НКЦ «Академкника», 2003, 216 с.